

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra historie

Magisterská diplomová práce

Hanácké maloměsto ve druhé polovině 19. století

Sára Barcuchová

Vedoucí práce: doc. PhDr. Michael Viktořík, Ph.D.

Olomouc 2022

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem předloženou magisterskou práci vypracovala samostatně a na základě uvedených pramenů a literatury.

V dne

.....

Sára Barcuchová

Poděkování

Srdečně děkuji mému vedoucímu práce, doc. PhDr. Michaeli Viktoříkovi, Ph.D., bez jehož pomoci a kritických připomínek by předkládaný text nemohl vzniknout. Velký dík patří také zaměstnancům archivů, jmenovitě Státních okresních archivů v Kroměříži a Přerově, Moravského zemského archivu v Brně a olomoucké pobočce Zemského archivu v Opavě, za jejich milou ochotu a pomoc při vyhledávání archivních pramenů. Opomenuty by neměly zůstat ani knihovny, v nichž jsem našla nejen potřebnou literaturu, ale také vhodné prostředí pro psaní (konkrétně knihovna UP Zbrojnice, Vědecká knihovna v Olomouci a Národní knihovna v Praze). V neposlední řadě chci poděkovat mé rodině, která mě po celou dobu studia podporovala a vždy věřila, že jej úspěšně zakončím, a mým přátelům, s nimiž jsem prožila radosti i útrapy vysokoškolského života, které k němu patří.

Obsah

Úvod.....	5
Metodologie	9
Prameny	10
Literatura	15
„Doba naše je doba pokroku.“	18
Agrární oblasti ve druhé polovině 19. století	22
Maloměsto a modernizace	28
Pronikání průmyslu do zkoumaných lokalit	32
Národní hospodářství – hospodářský nacionalismus	36
Akcionáři	39
Průmyslový podnik a město	41
Živnosti a řemesla ve druhé polovině 19. století	46
Změny živnostenského řádu ve druhé polovině 19. století	47
Firmy jednotlivců zapsané v obchodním rejstříku krajského soudu	53
Živnostenská společenstva jako nástupce původní cechovní organizace	56
Živnostenská společenstva jako nástupce původní cechovní organizace	57
Od cechu ke společenstvu	58
Poslání a fungování živnostenských a řemeslných společenstev	60
Členové společenstev	61
Spolková činnost a její vliv na rozvoj maloměst	65
Okrašlovací spolky	70
Hospodářské spolky	77
Gramotnost obyvatelstva v průběhu druhé poloviny 19. století	84
Úroveň gramotnosti ve vybraných lokalitách	85
Situace negramotného obyvatelstva	88
Školy jako nástroj šíření alfabetyzace	93
Závěr	99
Resumé	101
Přílohy	102
Seznam pramenů a literatury	106
Seznam tabulek	113
Seznam příloh	114

Úvod

„*Venkovské rolnické město, jakých znáte jistě dvacet, ohlédli-li jste se aspoň trochu po milých našich vlastech. A znáte-li jedno, znáte je všechna. U každého rozlehlé náměstí – pro husy – smějí se lidé trávit na něm, ačkoli ta tráva s několika stromky je tak charakteristickou, a tak tam na místě, že bychom bolestně cítili, že něco schází, kdyby jí tu nebylo. A za náměstím končí už docela město Hulín a začíná vesnice Hulín se všemi vesnickými znaky.*“¹ Těmito slovy uvedl svůj článek anonymní dopisovatel časopisu *Haná* v roce 1909. Vyličil malé hanácké město na samotném sklonku dlouhého 19. století se všemi jeho problémy a nešvary obyvatel. Posteskl si nad úbytkem tradičních hospodářů, sedláků, kteří, než aby své děti vedli k rolnické práci, posílají je do nedaleké Kroměříže na studia, aby se staly úředníky. Zkritizoval místní dívky a ženy, že pro chlubitost a parádění upozadují místní živnostníky a řemeslníky, kteří by se mohli lehce vyrovnat jejich druhům z větších měst, kdyby k tomu v Hulíně měli náležité podmínky. Varoval před rozpínavostí Židů a hulínského cukrovaru, kteří kupovali od místních pozemky, až se zdálo, že si v Hulíně, slovy autora „*zřizují pomalu celý velkostatek.*“ Neopomněl zdůraznit z toho plynoucí hrozbu v podobě zřízení německé kolonie ve městě a všeho, co by ke svému životu potřebovala (školy apod.).

Ačkoliv je výše citovaný článek silně tendenční a nelze nepostřehnout jeho sympatizování s agrárním hnutím a podporu hospodářského nacionalismu, je důležité upozornit na to, že se autorovi podařilo, ať už přímo či nepřímo, zaznamenat změnu (resp. její přímé důsledky), kterou si městečko prošlo a procházelo právě v druhé polovině 19. století. Od 40. let hulínští obyvatelé pozorovali projíždějící vlaky, v 60. letech změnila panorama městečka mohutné budovy cukrovaru.² Obojí bylo symbolem modernizace, jež se podobně jako lokomotiva pomalu a se supěním rozjížděla a razila si cestu z velkých průmyslových center až do maloměst a vesnic.

Jak ale venkov reagoval na výdobytky moderní doby? Jak se v něm ony samy projevovaly a kdo byl jejich nositelem? V českém prostředí se procesu modernizace na vzorku území věnuje hned několik autorů. Předně je potřeba zmínit historiky z brněnské a ostravské univerzity, kteří se již několik let věnují problematice obecních samospráv, jež se zmíněným procesem úzce souvisejí. Hlavní podněty tohoto výzkumu vzešly z německého prostředí, kde se oběma tématům věnovaly školy bielefeldská a frankfurtská. Bielefeldská škola, zosobněná

¹ *Haná*, 2. 10. 1909, r. 1, č. 38, *Hulín*, s. 1–2.

² BARTOŠ, Josef a kol.: *Historický místopis Moravy a Slezska 1850–1960*. Svatek VI., okresy Přerov, Hranice, Kroměříž. Ostrava 1978, s. 226.

především Jürgenem Kockou, zastává názor, že nositelem modernizace byly v německém prostředí především stát a byrokracie, za přispění vzdělaných složek obyvatelstva a buržoazie. Zároveň však vykresluje měšťanské prostředí jako strnulé, bez zájmu o reformy. Tomu oponují historikové frankfurtské školy v okolí Lothara Galla, kteří se snaží identifikovat jak skupiny odmítající změny moderní doby, tak prvky, které naopak modernizaci poháněly. Kořeny občanské společnosti vidí primárně v městském prostředí.³ Závěry obou škol vhodně zkombinovali ve vztahu k českému prostředí Pavel Kladiwa, Andrea Pokludová a Renata Kafková v trojsovkové publikaci věnující se obecním samosprávám na Moravě a ve Slezsku v letech 1850–1914. Na frankfurtském přístupu vyzdvihovali především metodu analýzy pramenů, kterou aplikovali i ve své práci. U bieľefedské školy upozornili, jakou roli v procesu modernizace měst a vesnic hrály vzdělané, do zaostalých oblastí většinou přistěhované osobnosti. Jejich výzkum se nicméně soustředil na větší města s důležitou průmyslovou či správní úlohou.⁴

Ze starších prací lze zmínit např. Ottu Urbana se svou proslulou *Českou společností 1848–1914*⁵, která sice reflektuje i hospodářskou situaci v mnohonárodnostní monarchii, nicméně zaměřuje se spíše na politické dějiny. Přínosnější je v tomto případě jeho další monografie *Kapitalismus a česká společnost*⁶, v níž rozdělil změnu ve vývoji české společnosti 19. století do ekonomické, sociální a politické oblasti. Procesu modernizace v tomto případě nejvíce odpovídá Urbanův pojem „buržoazní revoluce“.⁷ Pestré množství témat, která souvisejí s modernizací obsáhl ve své dvousvkové práci *České země v 19. století* Milan Hlavačka.⁸ Klad přitom důraz také na historiografii doprovodných procesů modernizace a vývoj jejich chápání. Práce Jiřího Štaifa⁹ je oproti tomu zaměřená na výklad procesu formování české moderní společnosti od dob osvícenství (konkrétně rok 1770) po rok 1918.

Venkovu v procesu modernizace bylo doposud věnováno minimum pozornosti. Předmětem výzkumu byly spíše větší a průmyslová města, na nichž se průběh procesu i

³ KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – KAFKOVÁ, Renata: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*. Díl II/1 Muži z radnice. Ostrava 2008, s. 21–22.

⁴ Tamtéž, s. 22.

⁵ URBAN, Otto: *Česká společnost 1848–1914*. Praha 1982.

⁶ URBAN, Otto: *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha 2010.

⁷ Tu definuje jako proces přechodu feudální společnosti ke kapitalismu, který proměnil společnost po stránce ekonomické (přechod k tovární velkovýrobě umožněn průmyslovou revolucí), tak sociální (rozklad původní stavovské společnosti, vznik nových společenských tříd a vrstev). Viz Urban, *Kapitalismus a česká společnost*, s. 40–42.

⁸ HLAVAČKA, Milan: *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*. Svazek I a II. Praha 2016.

⁹ ŠTAIF, Jiří: *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*. Praha 2020.

s ohledem k pramenům studoval lépe. S nápravou tohoto stavu přišel autorský kolektiv z Ostravské univerzity ve své jednosvazkové monografii *Čas změn: moravský a slezský venkov od zrušení nevolnictví po Velkou válku*.¹⁰ Vycházejíc z tezí a předchozího výzkumu obecních samospráv svých kolegů, zaměřili se především na otázku průběhu modernizace ve venkovském prostředí Moravy a Slezska a na prostředky, jimiž se šířila.

Cílem této diplomové práce je nahlédnout na procesy tvořící pilíře modernizace ve vybraném vzorku hanáckých maloměst, kterými jsou Hulín, Chropyně, Kojetín a Tovačov. Východiskem jsou pro ni závěry výzkumů historiků Ostravské univerzity, kteří se blíže touto problematikou zabývali. Z těchto výzkumů vyplývá, že hlavními nositeli modernizace na venkově byly vzdělané elity, které tvořily prostředníka mezi moderním městským a pomalu se rozvíjejícím venkovským prostředím. Mohlo jít o učitele, úředníky, bohatší a vzdělanější rolníky a měšťany, často členy obecního zastupitelstva, a faráře.¹¹ V následujících částech textu se jejich role projeví nejen ve vztahu k rozvoji místního průmyslu, jejich činnost bude patrná i při zakládání spolků, povznášení kulturního života a šíření osvěty. Tato maloměstská elita ovšem musela bojovat s místním, pokroku nenakloněným obyvatelstvem, které mohlo být vůči změnám či dalším aktivitám netečné.

Maloměstské elity, vzdělaní sedláci či učitelé a faráři ovšem nebyli jediní, kteří působili na rozvoj maloměst. Ačkoliv velice záhy po revoluci pochopili, že se státní systém mění, a že i do zemědělství proniká možnost kapitalistického podnikání, jen v několika lokalitách se jim podařilo zbudovat první cukrovary s rolnickým kapitálem. Byli to „cizí“ podnikatelé, především židovského původu, kteří jako první zbudovali rozsáhlé areály cukrovarů. Před místními rolníky pak vyvstala příležitost jistých příjmů, kdyby začali pěstovat cukrovou řepu a dodávat ji cukrovarům. Zároveň ale místní obyvatelé pozorovali, jak do města proudí dělníci, ať už dočasně na sezónu, či nastálo. Nárůst obyvatel mohl podpořit i poptávku po službách a řemeslech, což se mohlo odrazit i na socioprofesionální skladbě rodilého obyvatelstva. Díky příhodným živnostenským podmínkám již řemeslo a živnost nebyla omezována cechy a k jejímu provozování stačil pouze souhlas konkrétního úřadu (např. okresní hejtmanství). Zároveň ale řemeslníci mohli čelit krizi, v podobě tovární konkurence. Toto jsou dva faktory,

¹⁰ CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny. Moravský a slezský venkov od zrušení poddanství po Velkou válku*. Praha 2021. Dále jen Cibulka et al., *Čas změny*.

¹¹ Cibulka et al., *Čas změny*, s. 339–341.

na které místní obyvatelstvo mělo pouze menší vliv, přesto dopomohly proměnit ráz města, a právě díky nim můžeme posuzovat míru modernizace v konkrétních lokalitách.

Výkladová část práce je uvedena dvěma kapitolami, které jsou pro pochopení kontextu zkoumaného časového období i lokalit stěžejní. Pojem modernizace je zapotřebí definovat, jelikož jde o složitý proces, v němž se prolíná hned několik ekonomicko-spoločenských faktorů. Je také východiskem konkrétních mikrosond, pro plynulost textu je proto lepší se na tuto část pouze stručně odkazovat. Stejně potřebná je i kapitola, jež více přibližuje proces modernizace jak v agrárních lokalitách, tak v prostředí maloměst. Třetí kapitola představuje první z mikrosond, která se zaměřuje na průběh industrializace ve vybraných maloměstech. Předmětem kapitoly jsou nejen aktéři industrializace, ale také vztah občanů a cukrovaru, jakým způsobem se druhý zmíněný mohl angažovat ve městech, zdali docházelo ke konfliktům a jakým.

Čtvrtá kapitola je určitou protiváhou předchozí. Ačkoliv se zkoumaná města nacházejí v rolnické oblasti, jejich obyvatelé se nemuseli věnovat pouze zemědělství. Svým charakterem to byla spíše rolnicko-řemeslnická lokalita. Také řemeslníci a živnostníci si během druhé poloviny 19. století prošli vývojem od cechovních organizací k živnostenským společenstvím. Pro tuto kapitolu bude tedy stěžejní výzkum řemeslnické struktury ve městech, a poté sociální mobilita a sdružování řemeslníků.

Modernizace ovšem nespočívala pouze v industrializaci a živnostenské otázce. Dotýkala se také samotné společnosti, měnila její hodnoty, tradice a zvyky. Ve zkoumané době probíhal také proces formování občanské společnosti, jejímž charakteristickým rysem bylo mj. i právo spolčování a zakládání nejrůznějších spolků. Tak tomu bylo i v Hulíně, Chropyni, Kojetíně a Tovačově. Stručně bude sice nastíněna činnost zájmových spolků, jako byly čtenářské nebo tělovýchovné, těžištěm této kapitoly ovšem budou spolky okrašlovací a hospodářské. Právě ty vyvíjely snahu o to zkulturnit prostředí měst, tak aby bylo čisté a reprezentativní, a zároveň pozvednout úroveň vzdělání samotných obyvatel, rolníků, aby se lépe adaptovali v rychle se měnící době.

Činnost především hospodářských spolků ovšem nutně musela předpokládat u větší části obyvatelstva alespoň základní gramotnost. Bez osvětové činnosti hlavních průkopníků a jejich aktivnímu přispívání do hospodářských časopisů by se moderní postupy v zemědělství jistě šířily pomaleji. To si vzaly na starost již zmíněné hospodářské spolky, které pořádaly odborné přednášky a zřizovaly knihovny, v nichž byla potřebná literatura k dostání. V tomto

směru nemusíme mluvit pouze o zemědělství, i jiná odvětví průmyslu využívala časopisů k tomu, aby sdílela důležité pokroky a návody, a díky relativní svobodě slova rostl také počet ne odborných, ale většinou politicky zaměřených novin. Kolik lidí si ale mohlo samo dané periodikum přečíst, aniž by k tomu potřebovali druhou osobu s patřičnými znalostmi? Výzkum rozšíření gramotnosti nedokáže poskytnout informace o tom, zda se obyvatelé lokalit věnovali četbě novin či beletrie. Jeho výsledkem je ale zajímavý náhled napříč všemi vrstvami maloměstské společnosti. Jelikož zkoumaného materiálu je v tomto případě skutečně mnoho, předmětem této kapitoly jsou ty osoby, které si z nějakého důvodu neosvojily schopnost čtení a psaní, nebo uvedli, že umí pouze číst.

Metodologie

Předkládaná práce vychází z konceptu regionálních dějin. Jejich předmětem výzkumu jsou územní jednotky konkrétního státu, od větších celků (kraje, okresy) po ty nejmenší (obce). Závisí na záměru autora a jeho vlastní definici a vymezení regionu. Ve všech případech jde ale o území, která jsou menší než daný stát. Regionální dějiny totiž vycházejí z konstatování, že historické jevy či procesy neprobíhají na celém území státu stejně. Jde o historický proces charakteristický pro daný prostor i čas. Posláním regionálních dějin je tedy zkoumat, jakým způsobem se daný region vyvíjel, proč došlo k takovému vývoji apod. Regionální dějiny pak přinášejí historii daného regionu nejen za účelem jeho vlastního poznání, ale také proto, aby obohatily historiografii širšího územního celku (státu). Ačkoliv se zaměřují pouze na jeho část, neignorují obecný historický vývoj. Naopak věnují pozornost tomu, jak došlo k jeho konkrétní realizaci a průběhu v daném regionu.¹² Na potřebu výzkumu historických procesů upozorňuje např. v případě industrializace Milan Myška. Patří do skupiny historiků, kteří zastávají názor, že industrializace v evropských státech probíhala spíše nerovnoměrně a na bázi vytváření tzv. industrializovaných ostrovů, z nichž některé mohly ovlivnit ekonomiku celé země, případně kontinentu. Proto je zapotřebí zkoumat industrializaci z hlediska času, jednotlivých odvětví průmyslu a především prostoru.¹³ V souladu s výše uvedeným proto předkládaná práce nebere

¹² BARTOŠ, Josef – SCHULZ, Jindřich – TRAPL, Miloš: *Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika*. Olomouc 2004, s. 5, 6–7, 14–15.

¹³ MYŠKA, Milan: *Industrializace jako regionální fenomén?* In: SLABOTÍNSKÝ, Radek – STÖHROVÁ, Pavla (eds.): *K historii průmyslu, exaktních věd a techniky na Moravě a ve Slezsku I. Od konce 18. století do roku 1918*. Brno 2013, s. 22.

v úvahu hranice správních okresů, nýbrž přihlíží k zemědělskému charakteru oblasti, v níž se vybrané lokality nacházejí.

Nelze se vyhnout i obecnému nastínění vývoje Hulína, Chropyně, Kojetína a Tovačova ve druhé polovině 19. století, jelikož je nutný pro poznání povahy zkoumaného vzorku měst a jejich funkce v dané oblasti. Výsledkem práce by ale neměl být pouze chronologický výčet událostí, ani popisnost. Regionální dějiny (včetně dějin měst) bývají z obojího často nařčeny. Ačkoliv nelze popřít, že k publikování takových výzkumů dochází, předkládaná práce se tomuto přístupu chce vyvarovat. Proto je těžiště mého výzkumu situováno do čtyř stěžejních kapitol, které se vybraným problémům věnují pomocí mikrosondy. Hlavní metodou bylo studium, analýza a komparace různých společenských procesů, jež se podílely na modernizaci maloměstské společnosti, a to v kontextu nejnovějších trendů v české historiografii. Obdobný přístup zvolili i autoři publikace věnující se modernizaci moravského a slezského venkova, potažmo autoři monografií zabývajících se vývojem obecní samosprávy na Moravě.¹⁴

Prameny

Prameny, díky kterým lze zkoumat projevy modernizace, mají dvojí charakter. V první řadě jsou zde tištěné prameny, které představují především rakouské statistiky. *Spezial-Orts-Repertorium von Mähren*¹⁵ obsahuje seznam měst a obcí s údajem o počtu obyvatel za konkrétní rok. Výsledky celostátního sčítání obyvatelstva zpracovávají jednotlivé svazky *Österreichische Statistik*.¹⁶ Na rozdíl od *Orts-Repertoria* poskytují informace ze sčítání pouze v rámci soudních a politických okresů, případně je uvádějí pouze pro větší města. To není případ ani jedné ze zkoumaných lokalit. I přesto je *Österreichische Statistik* jedním ze základních statistických pramenů pro poznání demografického vývoje v druhé polovině 19. století. Badatel z ní získá údaje o migraci, obcovací řeči, jednotlivých povolání apod. Důležitým pramenem pro poznání průmyslu a živností v regionu je *Statistik der Industrie Mährens*¹⁷ z roku 1883. Na jejím sestavení se podílely obchodní a živnostenské komory v Brně a v Olomouci.

¹⁴ Cibulka et al., *Čas změny*.; Kladiwa et al., *Lesk a bída*, díl II/1.

¹⁵ *Spezial Orts-Repertorium von Mähren. Podrobný seznam měst na Moravě*. K. K. Statistische Central-Kommission, Wien 1885. Pro zkoumané lokality jsou relevantní strany 61, 112–113.; *Spezial Orts-Repertorium von Mähren. Podrobný seznam měst na Moravě*. K. K. Statistische Central-Kommission, Wien 1893, s. 81, 145 a 147.

¹⁶ Např. *Österreichische Statistik*. Neue Folge. Band 1. Heft 2. Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande; die körperlichen Gebrechen; die soziale Gliederung der Haushaltungen. Wien 1914.

¹⁷ *Statistik der Industrie Mährens*. I. und II. Band. Brünn 1883.

Z ní můžeme čerpat informace nejen pro celé politické okresy, ale také i pro jednotlivé obce. Uvádí se zde například počet živnostníků a soukromníků, pomocníků při živnostech a učňů. Živnostmi se zabývá také *Chytilův úplný adresář Moravy*¹⁸. V něm nalezneme kromě informací o obecním zastupitelstvu, železniční dráze, školství a spolcích také seznam místních živností a jména jejich provozovatelů. Zůstaneme-li ještě u průmyslu, lze využít také *Die Export-Industrie im Bezirke der Handels- und Gewerbekammer in Olmütz*¹⁹, v němž můžeme podle názvu vyvážené suroviny dohledat podniky, které ji exportovaly. Brožura ale není příliš detailní, jde spíše o souhrnný přehled a nezjistíme z ní, jaké množství dané suroviny a kam konkrétně jednotlivé závody skutečně exportovaly. Tyto informace a mnohé další o činnosti průmyslových podniků a živnostníků v oblasti můžeme získat z fondu Obchodní a živnostenská komora Olomouc.²⁰

Jak již bylo uvedeno, statistické přehledy vycházejí z výsledků pravidelného sčítání obyvatelstva, které jsou zaznamenávány do sčítacích operátů. Již při jejich vyplňování mohlo dojít k chybám a nepřesným tvrzením, které mohly být zaviněny buď komisařem, jenž měl soupis obyvatelstva na starosti, či jinou osobou pověřenou k vyplnění sčítacího archu. Může být špatně vyplněno datum narození, hlavní či vedlejší pracovní činnost, k omylům docházelo i při vyplňování gramotnosti. V národnostně smíšených oblastech mohly nastat i takové situace, kdy byla nesprávně uvedená obcovací řeč, ať už z nedbalosti či neznalosti tohoto pojmu, nebo záměrně. Druhá varianta se ale vzhledem k charakteru mnou zkoumaných měst, v nichž se německy mluvícího obyvatelstva nacházela pouze menšina, nepředpokládá. Na skutečnost, že sčítací operáty mohou být nepřesné, upozorňují nejen soudobí odborníci, ale také statistici sestavující *Statistik der Industrie Mährens* v předmluvě.²¹

Sčítací operáty jsou i přes své nedostatky zajímavými prameny, díky nimž lze nahlédnout do struktury maloměstské společnosti. V jedné z mikrosond této práce byly využity pro výzkum rozšíření znalosti čtení a psaní, a to i přes tu nevýhodu, že u některých lokalit nebyly zachovány vcelku, nebo v nich informace nebyly uvedeny správně.²² Současně nám

¹⁸ *Chytilův úplný adresář Moravy*. Brno 1911.

¹⁹ *Die Export-Industrie im Bezirke der Handels- und Gewerbekammer in Olmütz*. Olmütz: Handels- und Gewerbekammer, 1891. Informace o exportu lze vyhledávat i podle názvu cílových lokalit, u nichž jsou uvedeny pouze suroviny, které se vyvážely.

²⁰ Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc, fond Obchodní a živnostenská komora Olomouc 1850–1948.

²¹ Více informací k historii sčítacích operátů a k úskalí práce s nimi viz NESLÁDKOVÁ, Ludmila: Sčítací operáty z moderního sčítání obyvatel. In: MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*. Ostrava 2008, 40–62. Důležité jsou především strany 55–60.

Statistik der Industrie Mährens. Brünn 1883. Předmluva (Vorwort), nečíslováno.

²² Sčítací operáty byly v předchozích letech kompletně zdigitalizovány a jsou přístupné na stránkách příslušných okresních archivů.

sčítací operáty otevírají pestrou skupinu archivních pramenů, díky nimž lze nahlédnout na proces modernizace v maloměstském prostředí.

Jedna z kapitol práce se věnuje tomu, jakým způsobem se projevil proces industrializace ve čtyřech zkoumaných maloměstech. K tomu je zapotřebí zaměřit se především na fondy průmyslových podniků, které byly v těchto lokalitách založeny.²³ Ty můžeme nalézt v Moravském zemském archivu v Brně. Po prostudování konkrétních inventářů bylo sice zjištěno, že převážná většina dochovaných archiválií pochází z období po roce 1918, nicméně ve fondech nalezneme i několik pramenů z druhé poloviny 19. století, které nám poslouží nejen k nastínění vztahu podniku a města, ale také zapojení širšího okruhu rolnictva do zakládání akciové společnosti. Zajímavý vhled do akciového podnikání v regionu poskytuje např. fond rolnického akciového cukrovaru v Hulíně. K dispozici je kniha akcionářů z let 1911²⁴, v níž nalezneme kromě čísla akcie, jména jejího majitele i obor jeho zaměstnání a obec, v níž má trvalé bydliště. Šlo převážně o rolníky z nedalekých obcí, akcii zakoupilo i pár živnostníků a několik právnických osob. V posledních dvou zmíněných případech byla tato informace vždy uvedena, lze tedy předpokládat, že zbylí akcionáři patřili k rolnictvu. Přesto jde pouze o domněnku a v podkapitole, která tento pramen analyzuje, tato okolnost nebude opomenuta. Ve stejném fondu se nachází i upisovací listiny²⁵, které vznikaly pravděpodobně v jednotlivých obcích, obsahující i informace o průběhu splátek akcií. Z dalších fondů byly stěžejní především smlouvy o nákupu městských či soukromých pozemků cukrovaru, které svědčí o bohatých kontaktech mezi podnikem a místním obyvatelstvem.²⁶ V neposlední řadě máme k dispozici i nejrůznější zprávy ohledně životního prostředí v případě, že došlo ke znečištění místní řeky cukrovarem apod.

Badatel se v rámci problematiky vlivu průmyslového podniku na město může s dalšími prameny setkat i v archívech jednotlivých měst. Takový případ nastal v Kojetíně. Zde máme

²³ Následující fondy jsou všechny uloženy v Moravském zemském archivu v Brně, proto v rámci této poznámky uvedu jeho název pouze u prvního citovaného fondu.

Moravský zemský archiv (dále jen MZA), Fond H 164 Chropynský cukrovar, akciová společnost, Chropyně (1780) 1868–1951.

Fond H 165 Rolnický akciový cukrovar Hulín 1909–1948 (1955).

Fond H 209 Zborovicko-Kojetínské cukrovaru, akciová společnost Brno 1863–1942 (1949). V menší míře může být využit i Fond H 238 Rolnický akciový cukrovar Tovačov 1914–1942 (1947), který ovšem vznikl až v samém závěru zkoumaného období. Odpovídající materiály, které by mohly být využity, se ve fondu téměř vůbec nenacházejí.

²⁴ MZA, Fond H 165 Rolnický akciový cukrovar Hulín, kniha 1, *Knih akcií 1909–1848*.

²⁵ Tamtéž, karton 8, i. č. 18 *Upisovací listiny akcií pro nově zřizovaný Rolnický akciový cukrovar v Hulíně 1909–1910*.

²⁶ MZA, Fond H 164 Chropynský cukrovar, akciová společnost, Chropyně, karton 6, i. č. 29, *Kupní, směnné a nájemní smlouvy na pozemky a zápisy směn v pozemkových knihách*.

k dispozici seznamy dělníků²⁷, najímaných (či propouštěných) vždy v rámci jednoho týdne na práci v cukrovaru. U každého najatého dělníka můžeme zjistit jméno, rok narození, místo bydliště (*Wohnort*, v tomto případě vždy uveden Kojetín) a rodnou obec (*Heimatsort*). To nám ukazuje, že zmíněná města nemusela zažívat migraci obyvatelstva směrem „ven“, ale také „dovnitř“, právě díky přítomnosti průmyslového podniku.²⁸

Dané informace dále doplňuje tisk, na jehož stránkách byly některé modernizační procesy nepřímo reflektovány. Právě v druhé polovině 19. století narůstá počet novin, ať už obecných nebo specializujících se na určitou problematiku (např. hospodářství), do nichž aktivně přispívali obyvatelé měst a vesnic.²⁹ Komentovali dění ve městě, kritizovali místní podmínky, nebo naopak vyzdvihovali různé přednosti dané lokality. Díky tisku se dovídáme např. o problému s cukrovarnickým dělnictvem v Kojetíně, nebo v něm nacházíme projevy hospodářského nacionalismu. Můžeme jej využít ve všech možných aspektech městského života, spolky nevyjímaje. Pro lokality Hulín, Chropyně, Kojetín a Tovačov jsou relevantní především noviny *Našinec*³⁰, vydávané v Olomouci, případně *Moravská orlice*³¹, vycházející v Brně. Dále je k dispozici týdeník *Haná*, publikovaný Vydavatelským spolkem Haná v Kroměříži od roku 1909. Týdeník sám sebe charakterizoval jako pokrokový list pro soudní okresy Kroměříž, Kojetín, Holešov, Napajedla a Zdounky.³²

Informace pro výzkum živnostenské a řemeslnické problematiky je možné čerpat nejen ze statistických přehledů, ale také z fondů okresních hejtmanství nebo krajských soudů. Ve fondech okresních hejtmanství jde převážně o seznamy žádostí, jež byly na tento úřad podány

²⁷ SOKA Přerov, fond Archiv města Kojetína, karton 232, i. č. 1383, *Dělnictvo koj. cukrovaru – hlášení o přijetí a propuštění dělníků, údaje o domovské obci a rodišti*.

²⁸ Informace o počtu dělníků udává i publikace *Hulín: město na křižovatkách*, jež čerpá z četnické relace uležené v prezidiálních spisech okresního hejtmanství v Kroměříži. Část informací o činnosti cukrovarů ve městech je tedy možné čerpat i z tohoto fondu. Srov. Fiala et al., *Hulín: město na křižovatkách*, s. 179.

²⁹ O novinách jako prameni blíže viz ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan (a kol.): *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014, s. 343–359; MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 2*. Ostrava 2010, s. 210–237; KUBÍČEK, Jaromír: *Noviny a časopisy na Moravě a ve Slezsku do roku 1918*. Brno 2001.

³⁰ České periodikum vydávané od roku 1869, cílilo především na katolickou inteligenci. Viz Kubíček, *Noviny a časopisy*, s. 113.

³¹ Založena roku 1863 v Brně, stala se orgánem národní strany na Moravě. Viz tamtéž, s. 39.

³² *Haná*, r. 1, č. 1, 16. 1. 1909, s. 1. Úvodem. „Náš list bude pokrokový. To znamená, že věříme ve stálý vývoj lidstva a že považujeme za svou životní povinnost, přispěti svoji skrovnou hřívou k tomuto vývoji. [...] Zveme ku práci všechny pokrokové lidi z Kroměříže a okolí; ve svém časopise jim chceme poskytnouti příležitost, aby osvědčili svůj zájem o veškeré otázky, které mají buď všeobecný význam, neb které jsou důležité pro jednotlivou obec a celý náš kraj. Náš časopis nechť je zrcadlem, v němž se bude odrážeti náš kraj ve svém osvětovém, hospodářském a politickém snažení.“

zájemci o konkrétní živnost.³³ Kromě jednacímho čísla zde nalezneme jméno žadatele a druh činnosti, kterou chce provozovat. Dochované seznamy pro zkoumané lokality bohužel nepostihují celou druhou polovinu 19. století. Neúplné mohou být i fondy krajských soudů, což se stalo v případě Krajského soudu v Uherském Hradišti, pod jehož jurisdikci náležel Hulín a Chropyně. Krajský soud v Olomouci v tomto směru poskytuje mnohem více informací o firmách jednotlivců, akciových společnostech apod.³⁴ Fondy jednotlivých živnostenských společenstev se potýkají s podobným problémem. Z těch, které se zachovaly, jsou pak stěžejní zápisy z jednání výboru společenstva, mnohem více ovšem seznamy jejich členů.³⁵

Z oblasti spolků jsou pro výzkum modernizace měst stěžejní fondy především dvou typů spolků – okrašlovacích a hospodářských. Fondy okrašlovacích spolků se dochovaly pouze pro Hulín a Kojetín³⁶, což ovšem neznamená, že ve zbylých dvou maloměstech nepůsobil tento typ spolku vůbec. Dochované prameny jsou ale v obou případech spíše kusé, především v kojetínském fondu se dochovalo jen několik dokumentů a seznam členů z 80. let 19. století. Ty se ale i přesto podařilo maximálně vytěžit, a to především i z toho důvodu, že je dosavadní regionální literatura spíše opomíjela, nebo jim věnovala několik málo vět. Pro poznání činnosti hospodářských spolků lze využít prakticky pouze fond Hospodářské jednoty záhlinicko-vasické.³⁷ Díky jejímu jednateři (a spoluzakladateli) Františku Skopalíkovi³⁸ vyšla většina jednatelských zpráv tiskem, dochovalo se i několik složek nejrůznějších spisů.

Doplňující informace mohou poskytnou i obecní kroniky či pamětních knihy. V jejich případě je důležité předem zjistit, kdy byly sepsány. V případě Kojetína a Tovačova³⁹ se jedná o retrospektivní práce, které byly sepsány až po založení Československé republiky, záleží tedy na samotném autorovi kroniky, do jaké míry reflektuje události před první světovou válkou. Autor těchto kronik nemusel být jen jeden, mohlo jich být více. Především místní učitelé, kteří byli starostou pověřeni tímto úkolem. Jejich styl psaní se tedy může lišit, jednotlivé události

³³ Státní okresní archiv Přerov, fond Okresního úřadu (dále jen OkÚ) Přerov, i. č. 55 *Živnostenský rejstřík soudního okresu Kojetín.*; Státní okresní archiv Kroměříž, fond A-9 Okresní úřad Kroměříž, i. č. 35, živnostenský rejstřík *Živnosti – venkov (řemeslné)* a i. č. 36 Kroměříž – venkov (svobodné).

³⁴ Zemský archiv v Opavě, pobočka v Olomouci (dále jen ZAO-O), fond Krajský soud v Olomouci, firemní spisy, inventář díl II Firemní spisy, rejstřík a Rejstřík firemních spisů sign. Q, VII, VIIG.

³⁵ Využity byly například následující fondy: SOkA Přerov, fond Společenstvo pro veškeré oděvy okresu Kojetín.; SOkA Přerov, fond Společenstvo smíšených řemesel Kojetín.; SOkA Kroměříž, fond B-i 1 *Odbor stavební Hulín.*

³⁶ SOkA Kroměříž, fond B-1 44 Okrašlovací spolek Hulín.; SOkA Přerov, fond Okrašlovací spolek Kojetín.

³⁷ SOkA Kroměříž, fond B-h 26 Hospodářská jednota záhlinicko-vasická.

³⁸ Více viz MALÍŘ, Jiří: *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918.*, s. 624–625.

³⁹ SOkA Přerov, fond AMK, i. č. 1676, *Kronika města I. díl.*; Tamtéž, fond Archiv města Tovačova, neinventarizováno, *Kronika obce.*

mohou vnímat vzájemně odlišným způsobem. Proto je lepší informace z kronik konfrontovat s dalšími prameny.⁴⁰

Velký deficit představují prameny osobní povahy (ego-dokumenty), jako jsou deníky, korespondence, paměti či vzpomínky obyvatel zkoumaných lokalit. Během výzkumu se mi nepodařilo nalézt žádné. Využitelná by mohla být snad jediné edice pramenů od původce Františka Skopalíka. Pro zkoumaná témata se bohužel hodila pouze minimálně.⁴¹

Literatura

Literatura zabývající se dějinami zkoumaných lokalit je typově pestrá. Základní informace, týkající se demografie, průmyslu, školství apod. lze najít v přehledových publikacích. Od 90. let 19. století začala v Brně vznikat topografická řada *Vlastivěda moravská*. Kolektiv autorů na jejích stránkách stručně pojednává o historickém vývoji jednotlivých soudních okresů. Pro námi zkoumanou lokalitu jsou důležité především svazky věnované kroměřížskému a kojetínskému soudnímu okresu. Tato řada ovšem nemá poznámkový aparát, a především starší svazky mohou být národnostně zaujaté. Nelze vyloučit také přítomnost občasných chyb.⁴²

Základní informace o obcích jednotlivých soudních okresů přináší *Historický místopis Moravy a Slezska*, na jehož vzniku se podíleli historici při Kabinetu regionálních dějin Katedry historie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého, Josef Bartoš, Jindřich Schulz a Miloš Trapl. Vycházející od roku 1966 navázal na předchozí historicko-topografické práce, které doplnil o fakta z nejmodernějších dějin, případně opravil chybné informace.⁴³ Při hledání dalších informací konkrétních lokalit lze využít i Kučovy *Města a městečka v Čechách a na Moravě*, v nichž autor nastiňuje historický vývoj, demografii, průmysl, řemesla, dějiny farnosti apod. Již z názvu je ale patrné, že se věnoval pouze městům a maloměstům, vesnice zde zcela

⁴⁰ Ukázkovým příkladem je např. Pamětní kniha městečka Chropyně. První zápisy vznikly již roku 1880. Tehdejší starosta Eduard Vašica požádal učitele Fabiána Štěpána, aby „zapsal v knihu památní jak svrchu stojí, sám pak vybral z opisů uchovalých, již chatrných knih následující, připojiv k tomu děje od r. 1848–1880 z vlastní zkušenosti.“ V zápisech následně pokračují nástupci zmíněného učitele. SOKA Kroměříž, fond B-a 30 Archiv města Chropyně, inv. č. 7 *Pamětní kniha městečka Chropyně 1880, 1920*; inv. č. 8 *Kronika*.

⁴¹ FIŠER, Zdeněk: *František Skopalík. Život a dílo v dokumentech*. Svazek I. Brno 2011.

⁴² PEŘINKA, František: *Vlastivěda Moravská. II, Místopis Moravy. Díl II místopisu, Hradištský kraj. Čís. 33, Kroměřížský okres*. Brno 1912.; Týž: *Vlastivěda Moravská. II, Místopis Moravy. Díl II místopisu, Olomoucký kraj. Čís. 31, Kojetský okres*. Brno 1930.

⁴³ Řeč je o Hosákově *Historickém místopisu země Moravskoslezské*, zaměřujícím se na vývoj jednotlivých panství. Viz PAPAJÍK, David: *Dějiny měst, městeček a vesnic (metodická příručka)*. Olomouc 2005, s. 21–22.

chybí. Také některá data nejsou úplná, chybí zcela údaje o počtu německého obyvatelstva v lokalitách.⁴⁴

Informace o cechovní organizaci, živnostnících a průmyslovým podnikům v lokalitách můžeme hledat také v seriálově vydávaných monografiích *Historie a současnost podnikání*, které vyšly jak pro Přerovsko, tak pro Kroměřížsko.⁴⁵

Mezi laickou veřejností je velmi oblíbená regionální literatura, zaměřená na dějiny konkrétních měst či obcí. Zpracování těchto monografií se kvalitativně liší, záleží na samotném autorovi a jeho odborných kompetencích, rozsahu využitého pramenného materiálu a schopnosti jeho interpretace.⁴⁶ Často se v tomto případě setkáváme hned s několika nedostatky, které by odborná historická práce neměla mít. Jedním z takových nedostatků je absence poznámkového aparátu a seznamu literatury a využitých pramenů. Zároveň ale poskytují poměrně detailní náhled na dění v obci a jsou tak důležitou součástí výzkumu regionálních dějin.

Dějínám měst, konkrétně Tovačova, se věnoval již na počátku 20. století Antonín Ugwitz, rodák z Prostějova a učitel měšťanské školy.⁴⁷ Monografie byla publikována v roce 1907, výklad se tedy soustřeďuje především na starší dějiny města. Z 19. století byla pro autora stěžejní především bitva u Tovačova⁴⁸, období přelomu 19. a 20. století je pojato spíše stručně a omezuje se na výčet nejdůležitějších událostí a zakládání nejrůznějších spolků a institucí ve městě. Bohužel neobsahuje poznámkový aparát ani seznam pramenů a literatury.

Kromě kratších popularizačních článků v nejrůznějších časopisech, věnujících se také 19. století⁴⁹, byla ve druhé polovině 20. století publikována kniha *Hulín: dějiny a přítomnost města*⁵⁰, která chronologicky shrnuje dějiny města od pravěku po moderní dějiny bez menších exkurzů. Jak je patrné z roku publikování (1974), monografie vznikala v určitém narativu, který

⁴⁴ KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezsku. Díl II, H-Kol*. Praha 2000. Týž, *Města a městečka*., díl VII, Str-U. Praha 2008.

⁴⁵ LAPÁČEK, Jiří: *Historie a současnost podnikání na Přerovsku a Hranicku*. Žehušice 2009; BARTOŠÍKOVÁ, Jarmila – ZEZULOVÁ, Jitka – OLŠINA, Miroslav – PAŠTIKOVÁ, Jana: *Historie a současnost podnikání na Kroměřížsku a Holešovsku*. Žehušice 2010.

⁴⁶ O tomto tématu více pojednává PAPAJÍK, David: *Dějiny měst, městeček a vesnic (metodická příručka)*. Olomouc 2005, s. 5–6.

⁴⁷ UGWITZ, Antonín: *Z minulosti města Tovačova a okolí*. Prostějov 1907.

⁴⁸ O tomto tématu vyšly další dvě publikace z nedávné doby: SYNEK, Jiří: *Tovačovsko ve válečném roce 1866*. Tovačov 2016; BURIAN, Václav: *Bitva u Tovačova r. 1866*. Olomouc 1996.

⁴⁹ Větší počet byl publikován např. v rámci *Kojetínského kulturního kalendáře*, témata se dotýkala historie kojetínského panství, či vztahu města a armády v 19. století. Viz PUMPRLA, Václav: *Bibliografie okresu Přerov*. Brno 1993, s. 306.

⁵⁰ BLÁHA, Josef a kol. autorů: *Hulín: dějiny a přítomnost města*. Brno 1974.

se promítá i do výkladu dějin 19. století. Při jejím čtení je tedy dobré konfrontovat text buď s prameny, nebo novějšími publikacemi. V 70. letech publikoval Bohumír Štéger⁵¹ krátké a stručné pojednání o historii Tovačova, ku příležitosti připomínky 650 let města. V ní také vyzývá regionální historiky k tomu, aby vynaložili úsilí k sepsání kompletních tovačovských dějin. Ačkoliv se jim v současnosti věnuje Leon Bouchal⁵², který se stal autorem nejnovější publikace k tovačovským dějinám, ucelené dějiny města doposud nebyly sepsány.

Monografie zaměřené na historii Kojetína a Chropyně byly publikovány až po roce 1989. Kniha k historii městečka Chropyně je sice obsáhlá, nicméně zde chybí poznámkový aparát (což není neobvyklý jev). Ze seznamu pramenů a literatury nicméně vyplývá, že autoři pracovali primárně s kronikami města a škol, případně několika málo spolků. Kniha je členěna do dvou částí. První část vypráví chronologicky dějiny města do roku 1848, kterému je zde věnován prostor. Druhá část jsou pak jednotlivé tematické kapitoly zaměřené na instituce, spolky, případně hospodářský vývoj. Druhá polovina 19. století je tedy rozkouskovaná napříč různými kapitolami. Výchozí monografií pro dějiny Kojetína je *Kojetín v proměnách času*. Jde o kombinovaně zpracovanou monografii, v níž nejprve nalezneme kapitoly o dějinách města až do současnosti a následně úžeji zaměřené exkurzy např. k dějinám fary, školy apod.⁵³

Zdařilá a velmi obsáhlá je práce o dějinách města Hulína, na níž se podílel také Zdeněk Fišer⁵⁴, regionální historik věnující se 19. století v regionu. Historický výklad je zde nejprve řazen chronologicky, po němž následují jednotlivé exkurzy k dějinám fary, školy, apod. V porovnání s ostatními, výše uvedenými monografiemi, vyniká tato především velkým množstvím využitých pramenů a jejich kvalitním zpracováním.⁵⁵

⁵¹ ŠTÉGER, Bohumír: *Tovačov 650 let městem*. Tovačov 1971, s. 31. Bohumír Štéger (1908–1985) byl kojetínským rodákem, spisovatelem a historikem, který se věnoval především regionálním dějinám Tovačovska a Kojetínska. Online citováno z: Bibliografie dějin Českých zemí dne [10. 7. 2022] <https://biblio.hiu.cas.cz/records/fc858ad4-2424-445f-8f25-d3da24dc69b1>.

⁵² BOUCHAL, Leon: *Toulky tovačovskou minulostí, aneb 695 let historického putování městem pod Spanilou věží*. Tovačov 2016.

⁵³ ŘEZÁČ, František – SVAČINOVÁ, Hana – ŠÍREK, Jiří: *Kojetín v proměnách času*. Kojetín 2009.;

SADYKOVÁ, Helena – MACHALÍK, Květoslav: *Historie a současnost města Chropyně*. Chropyně 2008.

⁵⁴ Jeho bibliografie je skutečně obsáhlá, skládá se jak z monografií, tak z odborných studií v archivních časopisech kroměřížského a přerovského okresního archivu. Výběrem pouze: FIŠER, Zdeněk: *Hospodářský spolek v Tovačově na počátku své existence (1865–1870)*. Sborník Státního okresního archivu v Přerově 1995. Přerov 1995.; FIŠER, Zdeněk: *Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická*. Kojetín 1997.; FIŠER, Zdeněk – Úlehlá Vlastimil: *Rolnický cukrovar akciový v Hulíně (1910–2012)*. Vlastivědný věstník moravský, r. 69, č. 1 (2017), s. 39–53.

⁵⁵ FIALA, Oldřich a kol. autorů: *Hulín. Město na křižovatkách*. Brno 2014.

„Doba naše je doba pokroku.“

„Průmysl, obchod, rolnictví, všecko kráčí kupředu, a není radno, aby jednotlivci vzdorovali onomu všeobecnému proudu.“⁵⁶ Těmito slovy uvedl František Skopalík, jednatel Hospodářské jednoty záhlinicko-kvasické⁵⁷, jednu ze zpráv o její činnosti a jednáních. Psal se rok 1862 a Skopalík nemohl být blíže k pravdě. Patřil k několika málo jedincům, kteří pochopili, že žijí nejen v měnící se době, ale také v transformující se společnosti. Modernizace pronikala i do maloměstského a venkovského prostředí, a dříve či později ovlivnila životy tamních obyvatel. Co si ovšem pod tímto pojmem představit?

Hned zkraje se nabízí možnost zaměřit se na samotné slovo moderní, které můžeme chápat v několika významech. V první řadě se zcela neutrálně používá pro označení něčeho nového, aktuálního, jako protiklad minulého. Taktéž toto slovo můžeme použít tehdy, chceme-li vyjádřit, že něco starého bylo překonáno a to nové, moderní, je v tomto případě vnímáno jako pozitivní. Tímto způsobem chápeme i slovo modernizace, tedy vývoj směřující k lepšímu, než co tu již bylo. Často (ale ne vždy) je modernizace doprovázena zánikem onoho původního a nastolením zcela nových principů. Co všechno tedy proces modernizace postihuje?

Odhlédneme-li od sociologických studií, zabývajících se procesem modernizace, základní je pro historiky definice, již představil německý historik Hans-Ulrich Wehler. Podle jeho tzv. „modernizační abecedy“ rozeznáváme dva stavy společnosti, jimž přisuzujeme určité vlastnosti. Tyto vlastnosti Wehler seřadil do přehledné tabulky (níže uvedená je její stručnější verze, kvůli plynulosti textu – celá tabulka je k dispozici v příloze č. 1). Milan Myška se pokusil o shrnutí těchto procesů, viz tabulka č. 1.

⁵⁶ SOKA Kroměříž, fond B-h 26 Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická, inv. č. 30 Jednatelská zpráva 1861–1864. Nadpis je součástí této citace.

⁵⁷ Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická byl jeden z prvních spolků ve zkoumaném regionu, který se aktivně věnoval vzdělávání rolníků v oblasti moderního zemědělství, zakládal rolnické školy i úvěrové ústavy, díky nimž podporoval rolnické podnikání. Jak bude ještě nastíněno v kapitole věnované spolkové činnosti, šlo o organizaci, v níž působily ty místní osobnosti, které díky svému vzdělání nebo vlastnímu zájmu sledovaly postupování vědy do zemědělství a snažily se nové postupy a stroje využívat na svých hospodářstvích. Tyto své praktické poznatky poté šířily dále mezi rolníky, jimž tak chtěly nejen usnadnit práci, ale také pozvednout finanční příjmy a tím i životní úroveň. Viz FIŠER, Zdeněk: *Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická*. Kojetín 1997., a konkrétní kapitola.

Tabulka 1 *Modernizační abeceda*⁵⁸

Sektor	Tradiční společnost	Moderní společnost
sociálně-ekonomický	venkovský	urbanizovaný
kulturní	analfabetismus	elementární vzdělání
komunikační	orální systémy	zprostředkované systémy
politický	systém jmenování	systém volby

Tradiční společnost je v tomto modelu výchozím bodem, moderní společnost je pak její výsledný protipól po procesu modernizace. V tabulce vidíme, že díky procesu modernizace došlo ke změně vlastností společnosti. Tradiční společnost se stran výroby orientovala hlavně na zemědělství, populace se soustřeďovala na venkově, měla stabilní a jednoduchá zaměstnání s malou produktivitou, sociální mobilita byla nízká. Naproti tomu moderní společnost již žije v průmyslovém světě s tovární masovou výrobou, soustřeďuje se především ve městech. Horizontální i vertikální mobilita obyvatelstva je vysoká, člověk během svého života může vystřídat několik různých povolání, jichž stále přibývá. Za prací se také část obyvatel stěhuje nejen po území vlastního státu, ale i do zahraničí. Ke změnám docházelo také v samotném uspořádání společnosti a způsobu života. Vytváří se síť moderních správních i vzdělávacích institucí, uvažování společnosti se postupně racionalizuje, čímž také dochází k proměně hodnot a tradic a k poklesu vlivu náboženství. Člověk je také více zapojen nejen do spolkové činnosti, ale také do politiky.⁵⁹

Wehlerův dichotomický model⁶⁰ modernizace sice jednoduše vysvětluje průběh tohoto procesu, nevyhnul se ovšem kritice. Hlavní výtka spočívá v tom, že takto vysvětlený proces vytváří dojem lineárního vývoje. To ale není možné, každý stát prošel procesem modernizace jiným způsobem v jiný čas, i samotné regiony uvnitř státního celku se od sebe navzájem odlišují. Modernizace také nemusí být neustále progresivním procesem, ale můžeme sledovat i její stagnaci. Dalším problémem je to, že dva typy společnosti, tedy tradiční a moderní, a jejich přesná specifikace, mají tendenci ke generalizování a absolutnosti. Z mnohých výzkumu ale

⁵⁸ MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010, s. 58.

⁵⁹ Hlavačka, *České země*, svazek I, s. 277–278.

⁶⁰ Dichotomie srovnává (v tomto případě dva) ideální typy.

vyplývá, že tradiční společnost nemusela být tak statická, nakolik to vyplývá z „modernizační abecedy“.⁶¹

Důležitým faktorem, který měl značný vliv na průběh modernizace, byl trh a změna ve způsobu obživy a výroby, na níž měl bezprostřední vliv. V české historiografii se v souvislosti s tímto přelomem setkáme s pojmy jako je průmyslová revoluce či industrializace, které často svými významy splývají. Přesto se však jejich definice odlišují, ačkoliv se oba vztahují k jedné události. Průmyslová revoluce je chápána i pojímána jako přechod od rukodělné výroby k průmyslové, a to především díky racionalizaci společnosti, lepší organizaci práce a aplikaci vědy a techniky ve výrobě. Již několik desetiletí ale panuje mezi vědci shoda, že pouze omezení se na vědecko-technickou revoluci a její aplikaci ve výrobě k popisu období na přelomu 18./19. století nestačí. Průmyslová revoluce totiž sama o sobě nastartovala širěji vymezený proces industrializace, který postihoval celou společnost a měnil její strukturu a správní uspořádání, způsob života, mentalitu, hodnoty a zvyky.⁶² Signifikantním projevem industrializace je postupné opouštění společnosti primárního sektoru hospodářství a vznik sekundárního, případně terciálního sektoru. Znamená to tedy, že postupně vznikala síť továren, v nichž pracoval větší podíl obyvatelstva. Hospodářská konjunktura zapříčiněná rozvojem průmyslu a podnikání slouží jako indikátor úspěchu industrializace. V tomto procesu také roste podíl mechanizované a racionalizované práce a produkci oproti předchozímu spíše zemědělskému a malovýrobnímu způsobu.⁶³

Výzkum industrializace se neomezuje pouze na zavádění strojů a vědeckých postupů ve výrobě, případně ekonomický růst států způsobeným právě velkovýrobou v továrnách, ale také na dopady na společnost. Továrny totiž v první řadě potřebovaly pracovní sílu, která by obsluhovala stroje. K tomu ale bylo zapotřebí strukturálních změn společnosti, přihlédneme-li konkrétně k českým zemím, pak se jedná o zrušení nevolnictví, ale především také roboty a poddanství. Tím se nám vytváří nová společenská vrstva dělníků, kteří se od nádeníků a podruhů doposud zaměstnaných při zemědělských usedlostech.⁶⁴

⁶¹ Hlavačka, *České země*, svazek II, s. 138.

⁶² Ačkoliv se vědci doposud neshodli na vhodných podmínkách, při nichž dojde k průmyslové revoluci a počátku industrializace, mezi obecně uznávané faktory ovlivňující tento proces, patří kumulace kapitálu, inovace v technice a organizaci, dostatek podnikatelů a inovátorů či liberální prostředí. Myška, *Problémy a metody hospodářských dějin*, s. 97.

⁶³ MYŠKA, Milan: *Region a industrializace. Studie k dějinám industrializace Slezska (1800–1918)*. Ostrava 2014, s. 9–10.

⁶⁴ Více viz MACHÁČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří: *Vzory chování a takzvané mentality. Výsledky výzkumu vzorů chování v českých zemích v 19. století z let 1995–1997*. In: Studie k sociálním dějinám 8. Konference K metodologii sociální historiografie Praha, 20. a 21. 9. 2001. Opava 2001, s. 38–44, konkrétně s. 44.

Doprovodným jevem industrializace je urbanizace, jež je charakteristická již tím, co bylo napsáno v předchozím odstavci. Výzkum urbanizace se ale věnuje hned několika oblastem. Jak je patrné ze samotného názvu, urbanizace se týká měst. Pojem samotný ale na začátku 20. století neexistoval. Pozornost byla věnována především problematice vzniku měst, od 30. let 20. století především jejich populačnímu růstu a rozšiřování městské sítě. Detailnější pojetí urbanizace vysvětlovalo tento proces jako přesun obyvatel z venkovských oblastí do větších obcí a měst, který byl motivován hospodářskými a ekonomickými faktory. Cílem tohoto přesunu se pak stalo to město, které naplňovalo výrobní, správní či obchodní funkci pro okolní území. Stejně jako v případě industrializace/průmyslové revoluce bylo ale v průběhu let zjištěno, že jde opět o komplexnější jev, související s mnoha okolnostmi (např. právě na úspěchu/neúspěchu industrializace apod.), proto se do popředí výzkumu městského prostředí dostává urbanizace vnímaná jako celospolečenská změna. Výsledkem tohoto vývoje je hned několik typů urbanizace: ekonomická, demografická, prostorová a sociální.⁶⁵ Také časové ohraničení pojmu je předmětem diskuze. Eduard Maur (a kol. autorů) podmiňuje urbanizaci probíhající industrializací, čímž z tohoto pojmu zcela vylučuje rychlý nárůst měst ve 12.–16. století. Obdobně jako modernizace i urbanizace probíhá cca posledních 250 let.⁶⁶

Kromě nepopíratelného nárůstu obyvatel ve městech⁶⁷ bylo však zapotřebí urbanizaci zkoumat i z pohledu ekonomického, prostorového a sociálního. Spolu s průmyslovou revolucí opouštělo čím dál tím více lidí doposud převažující způsob obživy, jímž bylo zemědělství. Začali se uplatňovat v pomalu narůstající síti továren, které se svou masovou a rychlejší

⁶⁵ HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří: *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha 2002, s. 7–9. Dále jen Horská et al., *Zrod velkoměsta*.

Ekonomická urbanizace – zvyšuje se počet obyvatelstva pracujícího mimo zemědělství, např. v průmyslu či službách; demografická – dochází ke stěhování venkovského obyvatelstva do měst za prací; prostorová – samotná města mění svou dosavadní podobu (infrastruktura, nová podoba obytných budov, větší zástavba); sociální – jednotlivci i skupiny si osvojují hodnoty a způsob života městského obyvatelstva skrze vzájemnou interakci a konflikty. Viz tamtéž, s. 12.

⁶⁶ Horská et al., *Zrod velkoměsta*, s. 15.

Milan Hlavačka ovšem ve své monografii připouští, že urbanizace může být chápána jako proces probíhající neustále již několik tisíciletí. Nicméně jak namítá Eduard Maur, industrializace způsobila ve společnosti doposud nevídanou změnu. Míra přesunu obyvatelstva do měst neměla v historii do té doby období, stejně tak nebyl nikdy tento přesun motivován takovými podmínkami (velký počet pracovních míst), jaké pro něj vytvořila industrializace. Hlavačka, *České země*, svazek II, s. 159; Horská et al., *Zrod velkoměsta*, s. 15.

⁶⁷ Problematiké se také jeví samotné definování města, potažmo vesnice. Badatelé byli postaveni před otázku, jaká kritéria pro jejich definování zvolit. Díky stále více specializovaným statistickým průzkumům 19. století (v českých zemích probíhaly v rámci Předlitavska od roku 1869, potažmo 1880 probíhaly vždy periodicky po 10 letech) se nabízí demografické kritérium, kdy se podle určitého rozhraní počtu obyvatel určují rozdíly mezi městem a vesnicí. Tento přístup je ale ve výsledku komplikovaný tím, že nejen hustota osídlení, ale také míra koncentrace obyvatelstva ve městech různých zemí Evropy, se navzájem liší. Pro představu v roce 1851 měla Paříž přes milion obyvatel, Vídeň v tomtéž roce čítala stěží polovinu (431 147). Kromě demografického hlediska lze města definovat také na základě právním, tedy držet se statutu, který dané sídlo získalo během středověku. Horská et al., *Zrod velkoměsta*, s. 9

výrobou vytvářely mnoho pracovních míst, jež z pravidla nevyžadovaly odbornou způsobilost, jako tomu bylo doposud v řemeslné výrobě. Tím mohl narůstat počet obyvatel ve městě, v němž konkrétní továrna (nebo více továren) sídlila. Tomu se muselo přizpůsobit samotné město, jehož zástavba se rozšiřovala do nejbližšího okolí a jehož infrastruktura (vodovod, kanalizace, silnice) se modernizovala a přizpůsobovala potřebám obyvatel. Změnou prošla ale i samotná městská společnost, konfrontovaná přílivem obyvatel s jinými návyky a mentalitou. V rámci této tzv. „městské socializace“ pak docházelo k vzájemnému prolínání venkovské a městské mentality.⁶⁸

Agrární oblasti ve druhé polovině 19. století

Již bylo zmíněno, že modernizace (potažmo industrializace, urbanizace) mohla probíhat v každém regionu odlišně, v závislosti na jeho charakteru. V zemědělských oblastech, v nichž nebyly podmínky pro těžbu nerostných surovin, pak záleželo na tom, zdali měly úrodnou půdu, či nikoliv. Právě ta totiž rozhodovala o možnostech modernizace, pronikání průmyslu do regionu, nebo naopak odlivu obyvatelstva za prací do úrodnějších krajů, či průmyslových center.

Modernizace ovšem nezávisela pouze na nerostném bohatství, či úrodné půdě. Nejprve muselo dojít také k několika strukturálním změnám ve společnosti. Bylo by ale ukvapené domnívat se, že modernizace započala až revolucí roku 1848. Ačkoliv bývá historiografií nahlížena jako neúspěšná, v českých zemích přeci jen došlo k vytvoření takových podmínek, které umožnily postupné formování občanské společnosti.⁶⁹ Nicméně počátky modernizačního procesu lze rozpoznat již v 18. století, v období tzv. rané moderny.⁷⁰ S ohledem k českým zemím se první náznaky o zmodernizování státu a společnosti objevují za vlády císařovny Marie Terezie, a poté především za vlády císaře Josefa II. Reformní snahy Marie Terezie pramenily především z neúspěchů během prusko-rakouských válek. Zaostalost rakouské armády byla natolik alarmující, že byla potřeba její okamžitá reforma. Díky tomu začaly vznikat první seznamy obyvatelstva, aby měla armáda přehled o všech mužích schopných vojenské

⁶⁸ Horská et al., *Zrod velkoměsta*, s. 11–12.

⁶⁹ Odcitovat lokomotivy dějin.

⁷⁰ Dějiny můžeme rozdělit do následujících období: předmoderna (do roku 1500); raná moderna (1500–1800) – v této době vzniká moderní, centralizovaný stát, začíná protoindustrializace některých regionů, dochází k demografickým změnám a posílení role obchodu; průmyslová moderna (1800–1970) – industrializace je v plném proudu, dochází k politické a hospodářské revoluci; pozdní moderna (od r. 1970) – předchozí vývoj vystřídaly ropná, hospodářská a ekologická krize, teorie trvalého rozvoje je neudržitelná. Viz HLAVÁČKA, Milan: *Modernizace*. In: ČECHUROVÁ, Jana a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014, s. 451–461, konkrétně s. 454.

služby. Pozornost císařovna věnovala i vzdělání a alfabetizaci obyvatelstva. Od 70. let 18. století byl také v neuherské části habsburské monarchie zaveden jednotný hospodářský a celní systém a domácí výrobci byli státem chráněni před zahraniční konkurencí. Císař Josef II. pak kromě náboženských reforem (zrušení klášterů, toleranční patent, osvobození Židů z ghett) zrušil nevolnictví (r. 1781). Tato reforma sama o sobě nezpůsobila zásadní změny ve struktuře společnosti, její význam byl ale posílen o necelých sedmdesát let později, kdy byla zrušena roboty a poddanství.⁷¹

Rok 1848 přinesl zásadní změny především v oblasti zemědělství. Na Ústavodárném říšském sněmu se začala projednávat otázka zrušení roboty a poddanství, jedné z posledních brzd hospodářského rozvoje. Hlavní osobností, která se o tyto změny nejen zasadila, ale navrhla také jejich řešení, byl Hans Kudlich.⁷² Důležitou otázkou bylo, jak nahradit peněžní dávky, které plynuly z roboty majitelům panství, aby ti nepřišli o své zisky a zároveň aby systém nebezpečně nezatížil především drobné rolnictvo.

Za součinnosti patrimoniálních úřadů začaly vznikat vyvazovací tabulky, podle kterých se měl určovat způsob náhrady. Byly zde závazky, které mohly být zrušeny bez náhrady, jednalo se především o robotní povinnosti podruhů a domkařů, kteří byli usedlí na poddanské půdě. Dále zde byla skupina závazků a povinností, za něž majiteli panství nebyla vyplacena plná výše náhrady, ale dostatečné odškodnění. V poslední kategorii se pak nacházely ty robotní povinnosti, za něž příslušela majiteli plná náhrada. Dalším úkolem bylo určení cen za naturální dávky nebo odváděnou práci. Ceny naturálních dávek se určovaly podle cen stabilního katastru. Náhrada za pracovní úkony neměla být vyšší než třetina ceny těchto úkonů, vykonávaných nikoliv v poddanském svazku, ale svobodně. Výsledná suma pak tvořila výši náhrady, kterou měl rolník zaplatit, aby se vyvázal ze svých poddanských povinností. Třetina této sumy představovala daň, kterou by vrchnost odváděla státu, ta byla z celkové náhrady pomyslně odečtena. Zbylé dvě třetiny byly rovným dílem rozděleny k úhradě státu a poddanému vykupujícímu se z roboty. Částka, kterou měl rolník zaplatit, tvořila dluh s ročním 5% úrokem, splatný během dvaceti let (proto byla také navíc vynásobena 20). Příslušnou náhradu mohl ale rolník zaplatit najednou, měl-li k tomu prostředky. Dluh byl splácen nikoliv bývalému majiteli

⁷¹ Štaif, *Modernizace na pokračování*, s. 25–30.

⁷² Více k jeho osobnosti viz KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea: *Hans Kudlich (1823–1917). Cesta života a mýtu*. Ostrava 2012.

panství, nýbrž za tímto účelem zřízeném zemskému vyvazovacímu fondu, který zprostředkoval celkové finanční vyrovnání.⁷³

Tato nařízení významně ovlivnila nejen postupný rozvoj občanské společnosti napříč českými zeměmi, ale především i život venkova. Původní brzdy hospodářského rozvoje již neznemožňovaly volné disponování s půdou.⁷⁴ Zemědělské lokality se však měnily i v jiném ohledu, nežli je v tom správním. Devatenácté století přineslo nové vědecké poznatky a vynálezy nejen v odvětvích průmyslové výroby, ale také v zemědělství.

V tomto směru došlo především ke změně způsobu pěstování plodin. Od trojpolního systému se přecházelo ke střídavému hospodářství. Podle nových osevních postupů již neměla být na poli pěstována jedna plodina několikrát po sobě, naopak mělo docházet k tomu, aby byly vhodně střídány a obměňovány. Díky tomu již nebylo potřeba využívat úhorů, aby si půda odpočinula a obnovila tak svou úrodnost. Rozvoj chemického průmyslu také umožnil výrobu kvalitnějších hnojiv, která zvyšovala produkci polí.⁷⁵

Oblíbenými plodinami byly jetel, pšenice a okopaniny. Ve vztahu ke zkoumané lokalitě získávala od 50. let 19. století na oblibě především cukrová řepa.⁷⁶ Také díky ní se Haná stala předmětem zájmu potravinářského průmyslu zastoupeného ponejvíce cukrovarů. Neméně výhodný byl také ječmen, který pro svou produkci potřebovaly především sladovny a pivovary. Od poloviny 19. století se cukrová řepa začíná pěstovat i na Hané. S jedním z prvních místních cukrovarů, založeným ve 30. letech 19. století v Rymicích spolupracoval i František Skopalík, ve druhé polovině 19. století zemský a říšský poslanec, pocházející ze Záhlinic vzdálených od Hulína jen pár kilometrů. Řepu, kterou vypěstoval, vozil právě do rymického cukrovaru.⁷⁷ Během 50. let se místní rolníci s touto plodinou postupně seznamovali, od 60. let ji začali pěstovat v postupně narůstajícím množství. V této době se ve zkoumaných lokalitách objevují první cukrovarů. Ty si pěstují cukrovou řepu nejen na svých pozemcích, vykupují ji také od místních rolníků. Ke svému provozu využívají železniční dráhy, která v některých lokalitách existovala už od 40. let 19. století.⁷⁸

⁷³ BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010, s. 248–250. Dále jen Beranová et al., *Dějiny zemědělství*; Kladiwa, Pokludová, Hans Kudlich, s. 75.

⁷⁴ Beranová et al., *Dějiny zemědělství*, s. 248–250.

⁷⁵ Tamtéž.

⁷⁶ Tamtéž, s. 252.

⁷⁷ FIŠER, Zdeněk: *František Skopalík. Život a dílo v dokumentech*. Svazek I. Brno 2011, s. 10.

⁷⁸ LAPÁČEK, Jirí: *Historie a současnost podnikání na Přerovsku a Hranicku*. Žehušice 2009, s. 101–102.

Zavádění nových osevních postupů zefektivnilo zemědělskou produkci, čímž došlo k navýšení příjmů sedláků a rolníků. To vedlo k postupnému stoupání jejich životní úrovně a k vzestupu počtu obyvatel v zemědělských lokalitách. Nejlépe na tom byla ta města, která zastávala administrativní, kulturní a tržní funkci, k nimž můžeme řadit i Kroměříž a Přerov. Právě v těchto sídlech okresních hejtmanství se dále rozvíjely i další odvětví průmyslu spojeného se zemědělstvím. Především v Přerově vznikaly továrny na zemědělské stroje, chemická hnojiva a také další potravinářské podniky (pivovary, lihovary). Spolu s Holešovem, Lipníkem a Hranicemi zaznamenal větší nárůst obyvatel i Kojetín, jež v druhé polovině 19. století dosáhl 6000 obyvatel.⁷⁹ I Hulín, Chropyně a Tovačov se nadále rozvíjely, nicméně v jejich případě byl vzestup populační křivky mírnější.⁸⁰

Stále více se zefektivňující zemědělství také způsobilo, že se ve větší míře začaly projevat rozdíly mezi úrodnými a neúrodnými zemědělskými regiony. Úrodné oblasti Polabí a moravských úvalů (zkoumané lokality geograficky náleží k Hornomoravskému úvalu) prožívaly v 60. a 70. letech 19. století nástup kapitalistického zemědělství, jež v počátcích spočívalo v potravinářském průmyslu. Vznikající síť cukrovarů (potažmo pivovarů, sladoven, lihovarů apod.) znamenala jistou pracovní příležitost pro obyvatele převážně chudých a neúrodných krajů. Ti pak odcházely do prosperujících zemědělských oblastí ať už natrvalo, nebo pouze dočasně formou sezónní práce, zajišťující přivýdělek např. během zimních měsíců. Úrodné oblasti, do nichž se řadí i Hornomoravský úval, netrpěly tedy nouzí o pracovní sílu, která by byla soustředěna v centrech dalších průmyslových odvětví.⁸¹ Díky tomu zde došlo k rozmachu populačního vývoje. V letech 1869 až 1880 vzrostl počet obyvatel v úrodných regionech o tři čtvrtiny rychleji než v předchozích desetiletích a o čtvrtinu rychleji než v průměru českých zemích. V ústředních částech Hané (tj. okresy Olomouc, Přerov a Kroměříž) stoupl počet obyvatel zhruba o desetinu.⁸² Příznivě na počet obyvatel působily kromě imigrace i další demografické faktory, jako byla poměrně vysoká porodnost a mírně se snižující úmrtnost.⁸³

Rozmach industrializace v agrárních lokalitách by ovšem nebyl možný, kdyby nedošlo ke změnám hospodářství celoplošně a s posvěcením vládnoucích autorit. V 50. letech, přes

⁷⁹ KÁRNÍKOVÁ, Ludmila: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 162–163. Karníková v tomto ohledu rozlišuje města od 6000 obyvatel a obce s cca 2000 obyvateli.

⁸⁰ Tamtéž, s. 162–163, 263.

⁸¹ Tamtéž, s. 156.

⁸² Obdobně tomu bylo např. i na Žatecku, Lounsku, Pardubicku, Poděbradsku a Hodonínsku. Tamtéž, s. 163.

⁸³ Do oblastí Olomouce, Prostějova, Přerova a Kroměříže mířili především řemeslníci imigranti z oblastí Jesenicka, Moravské brány a Beskyd. Tamtéž, s. 161 a 262.

období tzv. bachovského absolutismu, sice došlo k narušení liberálního vývoje, započatého revolucí 1848, stát ale věnoval veškerou svou pozornost hospodářským otázkám a reformám. Stav hospodářství z doby předbřeznové nutně volal po změně, díky které by došlo k rychlejší industrializaci a urbanizaci. Po zrušení roboty a poddanství následovala v 50. letech úprava řemeslných a živnostenských poměrů. Cechy se v moderní době ukázaly jako zcela nevyhovující a znemožňující volnou malovýrobu a podnikání. Jejich prestiž a záruka kvalit již v této době také neznamenalý tolik, jako v minulých staletích. Proto byla cechovní organizace zrušena a řemeslníci a živnostníci se v ní již nemuseli sdružovat. K provozování živnosti či podnikání jim pouze stačilo zaplatit předepsanou výši daně a získat povolení od správního úřadu (většinou okresní hejtmánství). Provozovat živnost mohl kdokoli plnoletý a svéprávný a stát v tomto ohledu do samotného výkonu živnosti až na výjimky (tzv. koncesované živnosti) nezasahoval.⁸⁴

Výše zmiňované reformy ovšem nestačily k tomu, aby se strnulé hospodářství rakouského císařství dalo do pohybu a zcela využilo možnosti modernizující se doby. Stát nutně potřeboval podnikatele, kterých se mu z předchozího období nedostávalo. Jenomže k podnikání je zapotřebí i adekvátní kapitál, nebo takové instituce, které jej mohou poskytnout. Rakouská banka z doby předbřeznové ovšem sloužila spíše jako věřitel státu, úvěry podnikatelům neposkytovala, navíc neměla ani komu je poskytovat. První podnikatelské aktivity vzešly z prostředí šlechty, která ovšem nedokázala své podnikání zúročit ziskem, ale byla motivována spíše prestiží. V 50. letech byla ale situace již jiná a doba i cíle vlády si žádaly založení úvěrových institucí. Roku 1853 tedy došlo k založení Dolnorakouské eskomptní banky a o dva roky později k vyhlášenému Úvěrnímu ústavu ve Vídni.⁸⁵ Hypoteční banka pro Království české, založená v Praze roku 1863 sice dokázala snížit úrokovou míru půjček, nicméně zemědělský úvěr, především pro drobné rolníky a sedláky, zůstal problémem. Aby se předešlo lichvě s nepřiměřenými úroky, vznikaly v zemědělských lokalitách svépomocné úvěrové ústavy. Vedle rolnických záložen byly na venkově zakládána i tzv. kampfeličky, nesoucí název po svém zakladateli Františku Cyrilovi Kampelíkovi. O zakládání rolnických

⁸⁴ K živnostenské otázce viz MÁLKOVÁ, Květoslava: *Vývoj živnostenské otázky v rakouském Slezsku 1859–1914*, Bruntál 2010.; více bude rozebrána v příslušné kapitole.

⁸⁵ PÁNEK, Jaroslav – TŮMA, Oldřich a kolektiv: *Dějiny českých zemí*. Praha 2018, s. 334–335. Dále jen Pánek et al., *Dějiny českých zemí*.

záložen na Moravě se pro změnu zasadila významná olomoucká osobnost, Jan Rudolf Demel, jenž se podílel na založení hospodářského spolku v Olomouci.⁸⁶

Ačkoliv trend v postupném růstu obyvatelstva úrodných oblastí byl v druhé polovině 19. století spíše trvalý, docházelo také k občasným výkyvům a nestabilitě. Po hospodářské krizi v 70. letech přišla v následujícím desetiletí krize agrární, záhy následovaná krizí v cukrovarnictví. Důsledkem krize také došlo ke snížení životní úrovně zemědělských dělníků. Ceny obilí totiž klesly, tím pádem byly i příjmy sedláků nižší. Ti se pak rozhodli propouštět, nebo platy svého personálu snížit. Takové podmínky byly ale pro nejhudší vrstvy společnosti, z nichž čeledíny a nádeníci většinou pocházeli, nepřijatelné. Tím spíš, když těžkém průmyslu, např. hutnictví, došlo ke konci 19. století k mírnému zlepšení pracovních podmínek dělníků.⁸⁷ Tuto krizi pak doprovázel tzv. „útěk z venkova“. Pro úrodné zemědělské oblasti to bylo něco zcela nového, nicméně situace nebyla tak vážná jako v jiných, neúrodných regionech bez rozvinutého průmyslu. Agrární krize se sice dotkla i Hornomoravského úvalu, nicméně dopady na tuto oblast nebyly tak závažné. Především větší města, v nichž se do té doby již etablovalo více druhů průmyslu (zmíněný strojírenský či chemický), se stala cílem imigrantů z méně prosperujících oblastí.⁸⁸

Moderní stroje, prostředky a postupy k pěstování plodin přijímala vesnická společnost zpočátku pomalu a jen s nevolí opouštěla osvědčené postupy zděděné po svých předcích. Chyběl zde prostředník, který by rolníkům poskytl potřebné informace, vědomosti, a především jim šel příkladem. Za tímto účelem začaly vznikat hospodářské spolky a časopisy věnované této problematice, jejichž osvětová činnost byla pro rozvoj regionu neodmyslitelná. Kromě informací o nových plodinách, způsobech pěstování, zemědělských strojích aj. právě odtud vzešla iniciativa k zakládání rolnických záložen, které by poté poskytl potřebný kapitál potřebný ke zbudování rolnického akciového podniku.⁸⁹

Od 60. let se ve společnosti postupně etablovalo agrární hnutí, k jehož upevnění došlo také skrze činnost hospodářských spolků a jejich vůdčích osobností. Právě ty totiž začaly vytvářet politický program rolnictva, které sice bylo v českých zemích početné, nicméně

⁸⁶ Vedle kámpelíček mohly vznikat i tzv. raiffeisenky. Kámpelík při zřizování úvěrních institucí vycházel právě z předlohy německého národohospodáře Friedricha Wilhelma Raiffeisena. Beranová et al., *Dějiny zemědělství*, s. 298–299.

⁸⁷ Vymezení mezd a pracovní doby, k dispozici měl dělník i různé odborové organizace. Ve městě měl také tu výhodu, že měl dostupnou zdravotní péči a pro své děti i školy (ve více úrovních vzdělání). Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s.

⁸⁸ Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 214–215, 254–262.

⁸⁹ Beranová et al., *Dějiny zemědělství*, s. 296–297.

politicky nedostatečně zastoupené. První agrární politická strana začala vznikat v 90. letech 19. století a jejím představitelem se stal Alfons Šťastný. Od roku 1901 oficiálně nazvaná Agrární strana oficiálně zastupovala zájmy středních rolníků, pro svůj program se ale snažila získat veškeré venkovské obyvatelstvo. Ačkoliv byly hospodářské spolky jistým předstupněm rolnického stranictví, politizace agrární otázky nakonec mohla vést k úpadku jejich činnosti. Došlo k tomu v případě Hospodářské jednoty záhlinicko-kvasické, jejíž činnost byla na přelomu 19./20. století nejen územně omezenější oproti jejím počátkům, v organizaci samotné také docházelo ke sporům vyvolaným právě větším zapojením rolníků do politických stran.⁹⁰

Maloměsto a modernizace

Předmětem výzkumu této diplomové práce jsou, jak již bylo zmíněno výše, čtyři maloměsta Hulín, Chropyně, Kojetín a Tovačov. Nebyla zvolena náhodně. Jde o lokality, nacházející se ve vzájemném, těsném sousedství v oblasti Hané, se zhruba stejným počtem obyvatel. Na druhou stranu i přes totožné prvky jde o města, v nichž proces modernizace probíhal kvůli mnoha faktorům individuálně. Máme zde Kojetín, který se stal sídlem okresního soudu, čímž získal váženost a prestiž, na druhé straně Chropyně, jejíž počet obyvatel navzdory přítomnosti cukrovaru rostl jen pomalu a k některým modernizačním projektům, jako byla elektrifikace, došlo až po rozpadu Rakouska-Uherska.⁹¹

Z hlediska politické správy patří Hulín a Chropyně do jiného soudního i politického okresu, než Kojetín a Tovačov. Hulín a Chropyně byly součástí politického a soudního okresu Kroměříž, Kojetín a Tovačov zase politického okresu Přerov a soudního okresu Kojetín.⁹² Otázkou ovšem zůstává, je-li nutné vymezovat určitý region pouze podle politických hranic. V první řadě je nutné upozornit na to, že soudní a politické okresy jsou uměle vytvořené územní celky. Modernizační procesy ale neprobíhaly v souladu s hranicemi okresů. Pro industrializaci byly mnohem důležitější přírodní podmínky, které umožnily rozvoj konkrétního průmyslového odvětví.⁹³ Nemělo by zůstat opomenuto i to, že politický okres Přerov vzniknul až v 70. letech 19. století a spolu s ním i soudní okres Kojetín, poté, co byly odděleny od p. o. Kroměříž.⁹⁴

⁹⁰ Beranová, s. 301–302; Fišer, *Hospodářská jednota*, s. 119 a následující.

⁹¹ BARTOŠ, *Historický místopis*, svazek VI, s. 83, 108, 226, 228.

⁹² Tamtéž.

⁹³ MYŠKA, Milan: *Industrializace jako regionální fenomén?* In: SLABOTÍNSKÝ, Radek – STÖHROVÁ, Pavla (eds.): *K historii průmyslu, exaktních věd a techniky na Moravě a ve Slezsku I. Od konce 18. století do roku 1918.* Brno 2013, s. 21–24, konkrétně s. 22.

⁹⁴ Bartoš, *Historický místopis*, svazek VI., s. 199.

V předchozí části textu bylo několikrát zmíněno slovo maloměsto. Ve všech čtyřech případech se skutečně pohybujeme v obcích, jejichž počet obyvatel nejenže během druhé poloviny 19. století rapidně nevzrostl, jejich význam ale také zůstal spíše úzce regionální a charakter rolnicko-řemeslnický. O tomto výroku můžeme polemizovat akorát v případě Kojetína, který se stal sídlem okresního soudu (čímž zároveň tvořil soudní okres). Jeho počet obyvatel se téměř zdvojnásobil z původních 3805 (1869) na 6337 (1910), po rozpadu Rakouska-Uherska už ale vyšší nárůst nezaznamenal a postupem let jeho populace mírně klesla, viz tabulka č. 2.⁹⁵

Tabulka 2 Počet obyvatel zkoumaných lokalit ve druhé polovině 19. století⁹⁶

	1869	1880	1890	1900	1910
Hulín	2338	2823	3059	3117	3652
Chropyně	1743	2081	2164	2549	2694
Kojetín	3805	4888	5605	6051	6337
Tovačov	1674	2228	2280	2458	2575

Maloměsto se dá nejlépe charakterizovat právě pomocí demografie. Jde o obec, jejíž počet obyvatel se pohybuje v rozmezí od 2000 po 20 000.⁹⁷ V 19. století šlo o nejčastější typ měst v Předlitavsku, v nichž bydlely 2/3 obyvatelstva. Charakteristické pro ně bylo spojení řemeslné a zemědělské výroby, některé z nich byly také centry služeb a správy. Modernizační vlna do nich zpravidla pronikala pomaleji, a proto si i ve druhé polovině 19. století zachovávala téměř nezměněnou strukturu s náměstím jako svým centrem a původní sítí ulic. Tato charakteristika může být aplikována i na čtyři zkoumané lokality, které se podle svého počtu obyvatel pohybují u spodní hranice demografické definice. Chropyně a Tovačov jí dokonce

⁹⁵ Tamtéž, s. 83.

⁹⁶ Online citováno z: Český statistický úřad. Historický lexikon obcí České republiky – 1869–2011. III. Počet obyvatel a domů podle krajů, okresů, obcí, části obcí a historických osad/lokalit v letech 1869–2011. Zlínský kraj, okres Kroměříž, [15. 7. 2022].

<https://www.czso.cz/documents/10180/20537734/130084150721.pdf/53a64589-9e7e-451e-a6ae-aef1887b712e?version=1.2>

Tamtéž, Olomoucký kraj, okres Přerov, [15. 7. 2022].

<https://www.czso.cz/documents/10180/20537734/130084150714.pdf/b23e1a16-7c09-4d66-9efb-62882cb59b1f?version=1.2>

⁹⁷ Pro účely této diplomové práce bylo použito kritérium, z něhož vycházejí autoři *Lesku a bídy obecních samospráv*. Snažíme-li se definovat města na základě demografie, je důležité si uvědomit, že každá země může zvolit různě velké kategorie. Východisko, které zaujali Kladiwa, Pokludová a Kafková je v tomto případě nejvhodnější, jelikož se týká moravských (a slezských) měst.

dosáhly až v průběhu 70.–80. let 19. století (přesný rok bohužel není znám, po roce 1880 již ale evidují obě obce nad 2000 obyvatel).⁹⁸

V každé ze zkoumaných lokalit se modernizace projevila individuálním způsobem a v jinou dobu. Jiří Matějček popsal čtyři modelové situace, k nimž v maloměstském prostředí mohlo dojít:

1. Správní centrum -> infrastruktura -> železnice -> průmysl
2. Průmysl -> železnice -> infrastruktura -> (-správní centrum)
3. Železnice -> průmysl -> infrastruktura
4. Nerosty -> železnice -> průmysl -> infrastruktura

Vidíme, že počátečním impulzem k modernizaci dané lokality mohla být buď správní funkce města, průmysl, přítomnost železniční stanice, či naleziště nerostných surovin. V závislosti na výchozím faktoru se pak odvíjejí následující procesy, které ve většině případů vyústí do moderní infrastruktury. Její završení tohoto rozvoje není náhodné. Investování do jejího budování totiž úzce souvisí s finanční způsobilostí města. V maloměstech byly příjmy do městské pokladny jen velmi omezené a záhy tato skutečnost vedla k tomu, že bylo-li potřeba někam investovat, obec se zadlužila.⁹⁹

Pokusme se nyní námi zkoumané lokality do vzorce dosadit a ověřit si, zda je možné Matějčkovy závěry aplikovat i na ně. Hulín patří do třetího typu, v němž hospodářský rozvoj zapříčinila především přítomnost železnice. Železniční stanice, kterou provozovala společnost *Severní dráha Ferdinandova*, zde vznikla již ve 40. letech 19. století.¹⁰⁰ Chropyně a Tovačov jsou pro změnu příklady maloměst, v nichž teprve existující průmysl podnítl připojení k železniční trati. V případě Chropyně se mi nepodařilo odhalit konkrétnější informace ohledně tohoto procesu. V Tovačově se o stavbu železniční stanice zasadil David rytíř Gutmann, majitel tovačovského panství a zakladatel cukrovaru. Samotný cukrovar byl postaven v roce 1890 a uveden do provozu o rok později. V té době ale městem nevedla železniční trať, což značně komplikovalo dopravu surovin i export hotového cukru. Gutmann ve svém vlastním zájmu

⁹⁸ Kladiwa et al., *Lesk a bída* II/1, s. 33–34. Bartoš, *Historický místopis*, svazek VI, s. 108, 228. Je důležité připomenout, že hranice rozlišující vesnici od města je v mnohých případech nejasná. Existují vesnice, které mají vyšší počet obyvatel než určité maloměsto, statut města ale nikdy nezískaly. Vycházím tedy z pojmů, které uvádí např. *Historický místopis*. Podle něj je Hulín, Kojetín a Tovačov město, Chropyně městys. Viz Bartoš, *Historický místopis*, svazek VI, s. 83, 108, 226, 228.

⁹⁹ MATĚJČEK, Jiří: *Malé město v českých zemích v 19. století a jeho vliv na fungování společnosti (úvodní studie)*. In: MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. III. díl. Opava 1993, s. 169–337, konkrétně s. 192–195.

¹⁰⁰ Bartošiková et al., *Historie a současnost*, s. 94.

vyvinul iniciativu a přesvědčil obecní zastupitelstvo o potřebnosti železniční dráhy ve městě. Možná že právě díky vlivu Gutmanna k jejímu postavení skutečně došlo, a to roku 1895. David Gutmann ovšem nebyl ten, kdo by do města myšlenku stavby dráhy přinesl. Obecní výbor v tomto směru jednal již v 60. letech, a poté znovu několikrát v 80. letech. Tehdy již téměř došlo k definitivní realizaci projektu, nicméně snahy opět ztroskotaly. Nedá se tedy říct, že by podnikatel a majitel panství rytíř Gutmann byl v pravém slova smysl iniciátorem modernizace Tovačova. Měl ale natolik vlivné postavení, že následná stavba dráhy již nepředstavovala nedosažitelný cíl.¹⁰¹

V případě Kojetína se sešly dva faktory najednou, jelikož připojení na železniční dráhu bylo dokončeno jen krátce před dokončením stavby cukrovaru, a to koncem 60. let. Mnohem dříve však Kojetín plnil funkci sídla okresního soudu, což lze považovat za důležitý modernizační faktor.¹⁰²

Otázkou ovšem zůstává, do jaké míry můžeme v případě maloměst spoléhat na výše uvedené vzorce rozvoje. Nelze popřít důležitý vliv jednoho z počátečních faktorů, tak jak byly na konkrétních případech zkoumaných lokalit nastíněny výše. Nicméně alespoň v případě Tovačova nemůžeme opomenout to, že město samotné určitým rozvojem do 90. let 19. století již prošlo. Nelze také zmenšovat iniciativu obecního výboru, týkající se udržování veřejného prostranství, zlepšování hygienických podmínek, soustavného udržování školství. To vše se dělo ale ještě před tím, než byla postavena železnice nebo zbudován cukrovar. Do jisté míry mohl rozvoj města ovlivnit majitel panství, především v době předbřeznové.

¹⁰¹ LAPÁČEK, Jiří: *Historie a současnost podnikání na Přerovsku a Hranicku*. Žehušice 2009, s. 170.

¹⁰² Lapáček, *Historie a současnost*, s. 13 a 101–102.

Pronikání průmyslu do zkoumaných lokalit

Agrární lokality se od poloviny 19. století pod vlivem industrializace postupně modernizovaly. Jak již bylo naznačeno v předchozích částech, hlavní podíl na tom měla revoluce 1848/1849, díky níž byla zrušena robota a poddanství, a také podnikatelům nakloněná atmosféra 50. a především 60. let. I zkoumané lokality se staly předmětem zájmů podnikatelských aktivit, především díky své poloze v úrodné zemědělské oblasti vhodné pro pěstování cukrové řepy. K tomu, aby v kraji mohly vzniknout cukrovary, jež se zde staly dominantním odvětvím průmyslu, bylo zapotřebí, aby místní rolníci začali ve velkém množství pěstovat cukrovou řepu a využívat nových osevních postupů, efektivnějších strojů a lepších hnojiv. Místní podmínky příhodné pro pěstování tzv. buráku umožnily rozkvět cukrovarnictví a cukrovary se staly jeho hlavními odběrateli. Rozmach industrializace, tak jak byla definována v obecné části textu, byl tedy podmíněn nejen existencí kapitálu, který do oblasti přinesli nejprve židovští podnikatelé, ale také změnou přístupu k hospodaření místního obyvatelstva. Dalším faktorem, který tento proces ovlivnil, bylo i postupné zakládání úvěrních institucí¹⁰³, a také osvětová činnost pokrokových rolníků, kteří postupem let uspěli i v oblasti rolnického akciového podnikání.¹⁰⁴

Cukrovary ale nebyly jedinými podniky, díky nimž se místní obyvatelstvo mohlo setkat s projevy průmyslové revoluce. Ve zkoumaných lokalitách najdeme hned několik zařízení, která v průběhu 19. století modernizovala svůj provoz a začala používat moderní stroje k efektivnější výrobě. K těm patřily například mlýny, jejichž počátky se datují dlouho před revolucí 1848. V Kojetíně mlýn zakoupil roku 1874 František Svozil. V 80. letech, kdy ho provozovala Marie Svozilová a její synové, prošel technickou úpravou a v 90. letech k mlýnu přibyla turbína. V Tovačově existoval již od 16. století. Během druhé poloviny 19. století prošel vlastnictvím hned několika tovačovských občanů. Mlynář Vincenc Štěpánek, který jej zakoupil od Eduarda Skoupila roku 1900, mlýn po požáru zrekonstruoval a obnovil jeho činnost, mj. zakoupil i turbínu a dynamo, díky kterému byl osvětlován nejen areál mlýna, ale i

¹⁰³ Například v Kojetíně byla díky místním řemeslníkům a živnostníkům již roku 1863 založena Záloženská pokladnice (okresní záložna), v 80. letech po předchozích dlouhých jednáních zahájila svou činnost Spořitelna města Kojetína a v 90. letech začala poskytovat úvěry rolnická záložna. V 80. letech vznikla Městská spořitelna také v Tovačově. Řezáč et al., *Kojetín v proměnách*, s. 70. Ugwitz, *Z historie města Tovačova*, s. 160.

¹⁰⁴ Více viz kapitola věnující se vývoji agrárních lokalit v procesu modernizace, v níž jsou i odkazy na konkrétní literaturu. Více o počátcích pěstování cukrové řepy a rozvoji cukrovarnictví viz ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír: *Cukrovarnictví do roku 1938 a agrární strana (se zřetelem na Moravu a Slezsko)*. Brno 2011. O problematice osvěty místních rolníků blíže pojednává podkapitola o činnosti hospodářských spolků.

obec.¹⁰⁵ Hulínský a chropynský mlýn se v 60. letech staly majetkem cukrovarů, které je využívaly pro svou vlastní potřebu.¹⁰⁶

Již v 16. století získalo několik kojetínských měšťanů právovárečné právo. Díky tomu vznikl ve městě pivovar právovárečného měšťanstva, který ačkoliv několikrát během staletí vyhořel, pokračoval dál ve své činnosti. Roku 1862 byl nejprve pronajat Šimonu Rosenfeldovi, který se roku 1882 stal jeho jediným majitelem. Ten také vynaložil finanční prostředky na modernizaci pivovaru, podnikl nutné rekonstrukce některých jeho částí, zakoupil parní kotel a stroj. Pivovar během 90. let dále rozšiřoval za pomoci stavitele Josefa Ryšavého. V prvních letech 20. století po smrti Šimona Rosenfelda jej koupil Antonín Janáček, od výroby piva se tu ale upustilo a pivovar zanikl v roce 1913.¹⁰⁷

Do podnikání byli více zapojováni i rolníci, především díky postupnému zakládání takových úvěrových institucí (př. rolnické záložny), které jim mohly poskytnout finanční prostředky k založení akciových společností. V tomto směru byli ale po téměř celou druhou polovinu 19. století úspěšní pouze rolníci z Kojetína, lépe řečeno měšťané Josef Kraus, Antonín Mazal, Jan Rumplík a Josef Jančík, kteří roku 1872 založili *Akciovou společnost Rolnické sladovny*. Společnost ale neměla dlouhého a úspěšného trvání. V 80. letech již nebyla schopná plnit své závazky a byla nabídnuta k pronájmu. Její provoz byl v roce 1910 dokonce načas zastaven.¹⁰⁸ Zaměříme-li se pouze na zkoumané lokality, byla prvním rolnickým akciovým podnikem a až do roku 1909 jediným. Jak bude v textu dále nastíněno, iniciativa k rolnickému podnikání nechyběla např. ani v 60. letech v Hulíně, nicméně i přes očividnou snahu byla neúspěšná.¹⁰⁹

Potravinářský průmysl byl ve zkoumaných lokalitách dominantní, nebyl ale zdaleka jediný. Díky rozvoji zemědělství vzrůstala i poptávka po hospodářských strojích. Strojírenství, jak již bylo uvedeno výše, sice vzkvétalo především v Přerově, v Kojetíně ale roku 1888 založil Dominik Drexler strojírnou na výrobu zemědělských strojů.¹¹⁰

¹⁰⁵ BERAN, Lukáš (ed.): *Industriální topografie: průmyslová architektura a technické stavby. Olomoucký kraj*. Praha 2013, s. 99–101, 117–119.

¹⁰⁶ Bartošiková et al., *Historie a současnost*, s. 95.; SADYKOVÁ, Helena – MACHALÍK, Květoslav: *Historie a současnost města Chropyně*. Chropyně 2008, s. 113–114.

¹⁰⁷ Beran, *Industriální topografie*, s. 99–101.

¹⁰⁸ Tamtéž.

¹⁰⁹ Více k této problematice viz následující text. Zde mohu jen uvést, že myšlenka založení rolnického cukrovaru vzešla v 60. letech od hulínských měšťanů Ignáce Fuxe a Jana Mikšíka, dále pak od rolníků z Chrástán a kroměřížského advokáta. Výše kapitálu měla být 150 000 zl., akcie měly mít hodnotu 300, 500 a 1000 zl. Fiala et al., *Hulín, město na křižovatkách*, s. 170–171.

¹¹⁰ Řezáč et al., *Kojetín v proměnách času*. Kojetín 2009, s. 69.

Něčím zcela novým a doposud neznámým se ale staly cukrovary.¹¹¹ První tři se ve zkoumaných maloměstech objevují již v 60. letech, tedy v tzv. gründerské éře zakládání průmyslových podniků. V té době již šlechta nebyla jediná, která si mohla dovolit začít podnikat. Cukrovary vznikaly i nezávisle na velkostatecích právě v místech s výskytem úrodné půdy vhodné k pěstování řepy.¹¹² Zakladatelé pocházeli také z vyšších německých a židovských podnikatelských kruhů. V Hulíně roku 1861 zakoupil Moric Primavesi starý mlýn, při němž nechal postavit cukrovar. První kampaň byla zahájena roku 1863 a o tři roky později se stal podnik součástí *Spolku moravských cukrovarů v Olomouci*. Rodina Primavesi přišla do Olomouce z italské Lombardie a věnovala se především bankovníctví a obchodování s textilním zbožím. Již v 50. letech 19. století její aktivity pronikly i do cukrovarnického odvětví průmyslu, kdy spolu se svými společníky založila nejprve cukrovar v Bedihošti (u Prostějova) a podílela se na řízení cukrovaru v Bernarticích.¹¹³ Několik žádostí o založení cukrovaru v Chropyni se objevilo již ve 40. a poté v 60. letech 19. století, všechny ale byly olomouckými arcibiskupy, jimž chropyňské panství patřilo, zamítnuty. Teprve roku 1867 dostalo povolení ke stavbě konsorcium *Akciová společnost císařsko-královského soukromého chropyňského cukrovaru*, jejímiž majiteli byli kromě bratra arcibiskupa Bedřicha Fürstenberka i Albert a Franz Kleinové¹¹⁴ a A. Scholz, kteří již působili v sobotínsko-štěpánovských železárnách.¹¹⁵ Konsorcium se v 70. letech rozšířilo o nové podílníky, kteří investovali potřebné finance do modernizace cukrovaru. Ten si od 80. let vyráběl díky vlastnímu parnímu stroji elektřinu, která byla postupem let zaváděna nejen do bytů zaměstnanců cukrovaru, ale sloužila i jako zdroj osvětlení chropyňských ulic. I přes úspěch cukrovaru čelilo konsorcium v 90. letech finančním problémům, kvůli nimž byl na podnik vyhlášen konkurz. Krizi vyřešil až vznik nové akciové společnosti *Chropiner Zuckerfabrik A. G.* Roku 1896, která sídlila ve Vídni. Ta také přistoupila k navýšení produkce cukrovaru, který zpracovával až 15 000 q řepy denně.¹¹⁶ Až na samém konci 60. let 19. století začal s výrobou cukru jediný kojetínský cukrovar, založený společností

¹¹¹ Určitou zkušenost mohli mít především hulínští občané s cukrovarem Emanuela Proskowtze v Rymicích, kam cukrovou řepu dovážel již v době předbřeznové František Skopalík ze Záhlinic. Více viz Fišer, *Hospodářská jednota*, s. 46.

¹¹² Pro informaci, v letech 1860–1868 vzniklo na Moravě a ve Slezsku 17 nových cukrovarů. Čapka, Slezák, *Cukrovarnictví*, s. 38–39.

¹¹³ Čapka, Slezák, *Cukrovarnictví*, s. 34.; Bartošiková et al., *Historie a současnost*, s. 95.

¹¹⁴ Rodina významných podnikatelů (stavby silnic, železnic, hutnictví železa, potravinářství). Franz Klein (1800–1855) představitel rodinné firmy „*Gebrüder Klein*“; Albert Klein (1807–1877), moravský zemský poslanec. MYŠKA, Milan: *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*. Svazek I. Ostrava 2003, s. 219–222.

¹¹⁵ Je zajímavé, že arcibiskup Bedřich Fürstenberg pouhých pár let před vznikem konsorcia odmítl již zmíněného Emanuela Proskowtze, který chtěl iniciovat založení chropyňského cukrovaru. Sadyková, Machalík, *Historie a současnost Chropyně*, s. 98–100.

¹¹⁶ Bartošiková et al., *Historie a současnost*, s. 98–100.

Zborowitz-Kojeteiner Zuckerfabriken des A. Popper & Co., jejímiž majiteli byli podnikatelé Abraham Popper, Moritz Redlich a Jonas Friess. Byli současně majiteli i cukrovaru ve Zborovicích, který byl postaven již v 50. letech.¹¹⁷ Na přelomu 19. a 20. století již cukrovar zpracovával okolo 700 tun cukrové řepy denně. K podnikání se od 60. let odhodlávali i rolníci, kteří zakládali akciové společnosti.¹¹⁸ Až počátkem 90. let zahájil svou činnost cukrovar v Tovačově. Tento záměr uskutečnil David rytíř Gutmann, který roku 1887 koupil tovačovské panství od Františka hraběte z Künzburgu. Podle projektu vídeňského architekta Maxe Fleischera nechal v Tovačově zbudovat cukrovar, jenž zahájil první kampaň roku 1891.¹¹⁹

Němečtí a židovští podnikatelé nebyli jediní, kteří si všimli potenciálu hanácké úrodné půdy, naopak se mohli stát inspirací pro místní obyvatelstvo. Již při budování Primavesiho cukrovaru se objevily první snahy místních rolníků o založení vlastního akciového podniku. Iničiátoři této myšlenky se ale v maloměstském prostředí setkali s nepochopením a lhostejností, především představitelé obecní samosprávy neprojevíly potřebnou snahu ani zájem o takový podnik. Rolnický cukrovar proto vznikl roku 1869 v nedaleké Kroměříži (ačkoliv v té době jí ještě neprocházela železniční dráha). Rolníci nejen z Hulína, ale také z širokého okolí využili další takové příležitosti až počátkem 20. století, kdy si je pro myšlenku stavby rolnického cukrovaru získali Josef Vykoukal¹²⁰ a Josef Očadlík. Podnik zahájil první kampaň roku 1910.¹²¹

Chceme-li ale více nahlédnout na proces modernizace, musíme svou pozornost obrátit především k místním cukrovarům. Právě u nich můžeme pozorovat projevy tohoto procesu, například příliv obyvatelstva v podobě dělníků zaměstnaných v cukrovaru. Jak občané města reagovali na tento nový prvek? Jakou roli sehrál cukrovar, potažmo jeho majitelé nebo zaměstnanci v maloměstské společnosti?

¹¹⁷ Abraham Popper se mj. věnoval tovární výrobě vlněného zboží, Jonas Friess byl jeho podílníkem. Moritz Redlich vlastnil továrnu na sukna na Starém Brně. Čapka – Slezák, *Cukrovarnictví*, s. 34; Moritz Redlich, informace z: Internetová encyklopedie dějin města Brna. https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=11528&f_search=true&q=Redlich. Cit. [24. 01. 2022]

Jonas Friess, informace z: Internetová encyklopedie dějin města Brna. https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=11523. Cit. [24. 01. 2022]

¹¹⁸ Beran, *Industriální topografie*, s. 99–100.

¹¹⁹ Tamtéž, *Industriální topografie*, s. 177–119.

¹²⁰ Josef Vykoukal (19. 1. 1861–23. 12. 1927), poslanec moravského zemského sněmu a podnikatel. Malíř, *Biografický slovník poslanců*, s. 776–777.

¹²¹ Čapka, Slezák, *Cukrovarnictví*, s. 41. Šlo o první moravský rolnický akciový cukrovar. Bartošiková et al., *Historie a současnost*, s. 63. FIŠER, Zdeněk – Úlehla Vlastimil: *Rolnický cukrovar akciový v Hulíně (1910–2012)*. Vlastivědný věstník moravský, r. 69, č. 1 (2017), s. 39–53, konkrétně s. 43–44:

Národní hospodářství – hospodářský nacionalismus

Důležitým projevem modernizace, potažmo industrializace byl hospodářský růst, který měl především od druhé poloviny 19. století vliv na mocenské postavení jednotlivých států na mezinárodní úrovni. Šíření a upevňování role nacionalismu (nejen) v české společnosti bylo s hospodářstvím úzce propojeno skrze hospodářský nacionalismus, jenž nabral na síle především v 90. letech. K tomu, aby národ byl považován za rovnocenný s ostatními (v rámci multietnické říše) bylo zapotřebí prokázat jeho ekonomickou zdatnost. České národní elity zaujaly stanovisko, že aby se vlastním podnikatelům dařilo, je zapotřebí zmobilizovat české obyvatelstvo, které by upřednostňovalo výrobky od českého podnikatele před německým (či jiným zahraničním) zbožím.¹²²

Projevy ekonomického nacionalismu byly součástí širšího emancipačního vývoje českých zemí. Situaci zhoršoval i fakt, že stát do tohoto boje nijak nezasahoval, ani se ho nesnažil regulovat, byť jej na druhou stranu ani aktivně nepodporoval. Němečtí podnikatelé měli i přes to výhodnější postavení. Zároveň si však národní elity postupně uvědomovaly, že právě díky rozvoji podnikání může dojít ke zvýšení národního bohatství, což se ale neobešlo bez existence českých podnikatelů.¹²³

Vytrvalá agitace, odehrávající se také na stránkách novin, které byly postupem času více rozšířené mezi střední i nižší vrstvy obyvatelstva, se vyskytovala i v oblastech, v nichž převažovala většina českého obyvatelstva, tedy i v Hulíně, Chropyni, Kojetíně a Tovačově. Zde se sice určitá německá menšina nacházela, terčem nacionálních útoků se ale stalo vlastně jen několik málo osob. Šlo o majitele zdejších cukrovarů, kteří byli všichni německého či židovského původu.

Je na místě položit si otázku, jak české obyvatelstvo reagovalo na nově vzniklé německé podniky, se kterými do té doby nemuseli přicházet do bližšího kontaktu. Další otázkou je, zda se cítilo místní rolnictvo, které bylo v převaze, ohroženo “cizím” elementem. Na tuto otázku nám může částečně odpovědět článek s výmluvným názvem: *Rolníci, dejte pozor!*¹²⁴, v němž autor konstatuje, že “obchod a průmysl stále víc a více upadá do rukou cizích, celé lány naší rodné půdy jsou v rukou nepřátel našich a v poslední době hrady a zámky, na nichž druhy

¹²² JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard (eds.): *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*. Praha 2011, s. 31–33.

¹²³ Borovička, *Velké dějiny zemí*, svazek XII.b, s. 282–283.

Jančík, Kubů, *Nacionalismus*, s. 33, 35.

¹²⁴ Níže uvedené citace pochází z: Našinec, r. 27, č. 19, 13. 2. 1891, s. 1, *Rolníci, dejte si pozor!*

hrdá naše a vlastenecká šlechta pracovala a cítila pro blaho vlasti, i ty ocitují se pomalu v rukou těch, kdož způsobem mnohdy – mírně řečeno – podivným nabyli značného jmění.” Článek souvisel se záměrem majitele tovačovského zámku, Davida Gutmanna, založit v obci cukrovar. V souvislosti s ním je důležité zmínit, že šlo o židovského uhlobarona, jehož zásadní podnikatelské aktivity se týkaly především hutnictví na Ostravsku.¹²⁵ Autor článku jej však pro jeho německý původ a židovské vyznání vnímá jako “cizáka”, jehož přítomnost by mohla způsobit příliv německého obyvatelstva do jinak ryze českého venkova: “[...] tam na tom zámku zahzníduje David Guttmann němčinu pomalu sice ale s jistotou tím větší. Dnes má ještě několik úředníků českých, aby se nenarazilo; tu však pomalu ze “služebních ohledů” budou se vytráceti a budou nahrazeni lidmi, kteří v němčení jak náleží se vyznají.”

Z cukrovaru, který Gutmann v Tovačově zakládal, by se pak mohla stát “*utěšená kolonie šulfereinská, jak tomu jest i v jiných místech, kde jsou pány továren podobní lidumilové a přátelé našeho národa, jakými objevují se rytíři Guttmannové. Na nejnovější průmyslový závod [...] dlužno proto dvojnásobně pohlížeti s nedůvěrou. V něm může ležeti zárodek ke příštímu poněmčování Tovačova, v něm vystává nebezpečný konkurent našich národních podniků.*” Největší obavou autora pak bylo to, že samotní rolníci s podobnými podniky spolupracovali, což bylo, dramaticky řečeno, “*hřebem do rakve naší národní jsoucnosti.*” Důležité je tedy na rolníky působit, znovu jim připomínat, “*aby nedalo se sváděti agenty cizáků, by nenechalo se vlákati se svými hospodářskými výrobky do závodů cizáckých a tak podporováním jich nepletlo samo na sebe, na celý národ bič, nepřivádělo sebe a celý národ v záhubu.*”

Tento značně emotivní a agitační článek by se dal charakterizovat jako projev ekonomického (hospodářského) nacionalismu: “Principiálně hospodářský nacionalismus značí prosazování a hájení národních zájmů v hospodářském životě”, v tomto případě probíhající uvnitř hranic státu, k němuž se zpravidla uchýlovaly mladé národy, a využívaly jej jako prostředku postupné emancipace a modernizace.¹²⁶ Nejde o ojedinělý případ, závěr druhé poloviny 19. století, tedy doba vrcholení emancipačních snah českého národa, byl tímto jevem doprovázen velmi často. Proto není překvapující, že autor výše citovaného článku varoval ostatní rolníky, aby se v zájmu národa vyhýbali jakýmkoli stykům s německým cukrovarem. V roce 1872 usmysleli si pro změnu rolníci ze Zborovic a okolí, že nebudou místnímu

¹²⁵ Bouchal, *Toulky tovačovskou minulostí*, s. 45.

¹²⁶ Jančík, Kubů, *Nacionalismus*, s. 10.

cukrovarnickému podniku, jenž byl součástí kojetínského cukrovaru, dodávat řepu a *“nebudou uzavírat se škůdci kontrakty.”*¹²⁷

Se situací se česká strana snažila vyrovnat různými způsoby. Jedním z nich byl již zmíněný bojkot německých výrobků a upřednostňování českých podniků před německými, aby došlo k posilování vlastního kapitálu před *“cizím”*.¹²⁸ V případě zmíněné situace ve Zborovicích je ovšem těžké konstatovat, zda rolníci skutečně dodrželi své předsevzetí a řepu prodali jinému, českému cukrovaru. Z ekonomického hlediska je takový postup spíše kontraproduktivní. Ve chvíli, kdy již rolník sklízí vypěstovanou řepu, je pro něj hlavním problémem, aby za ni dostal zapláceno. V takovém případě je spolupráce s německým cukrovarem, který je nejbližší, logická.

Je také těžké říct, jakým způsobem vnímalo tovačovské obyvatelstvo výstavbu nového německého podniku. V článku je pouze uvedeno, že *“předáci tovačovští”* (patrně myšleni členové obecního výboru) *“jsou prvními z těch, kteří agitují vždy a všude pro Guttmana a sklánějí se před jeho vysoce vysokou urozeností, což činí způsobem takovým, že poškozují naše akciové závody, poškozují náš průmysl, naše snahy a naši pýchu, ve prospěch muže, nám z té duše nepřátelského.”*¹²⁹ Důraz na přivlastňovací zájmeno zde není náhodou, neobjevoval se pouze v podobně laděných člancích. Setkat se s ním můžeme i na četných reklamních inzerátech nejen českých, ale i německých, a to ve formulacích fungujících i na principu *“svůj k svému”* (např. *“Velmi dobrý výrobek z české továrny do rukou českého obcenstva”* nebo *“Podporujte jen naše domácí rukodělné výrobky”*).¹³⁰

Diskutabilní je i vnímání cukrovaru jako centra německého spolčování. Je sice pravda, že určitý počet německých zaměstnanců takový podnik nejspíše zaměstnával, nicméně k tomu, aby byl provozuschopný, potřebuje desítky i stovky dělníků, kteří již mohou pocházet, a většinou také pochází, z českého venkova. Např. během kampaně pracovalo pro kojetínský cukrovar i přes 200 dělníků. Z jejich seznamů sice přímo nevyplývá jejich národnost, nicméně podle jmen i podle obce původu se dá usuzovat, že české dělnictvo převažovalo, ne-li zcela dominovalo.¹³¹

Zdání vyostřeného ekonomického nacionalismu v neposlední řadě uměňuje seznam akcionářů hulínského rolnického cukrovaru, o kterém bude ještě řeč v následující podkapitole.

¹²⁷ Našinec, r. 4, č. 9, 21. 1. 1872, s. 2, *Ze Zdounek*.

¹²⁸ Jančík, Kubů, *Nacionalismus*, s. 37.

¹²⁹ Našinec, r. 27, č. 19, 13. 2. 1891, *Rolníci, dejte si pozor!*, s. 1.

¹³⁰ Viz obrázková příloha v: Jančík, Kubů, *Nacionalismus*, s. 36–38, s. 44.

¹³¹ SOkA Přerov, Archiv města Kojetína, karton 232, sign. V/2, i. č. 1383 *Dělnictvo koj. cukrovaru – hlášení o přijetí a propouštění dělníků, údaje o domovské obci a rodišti*.

Opomineme-li např. Akciovou strojovnu v Praze či pobočku C. k. privátní banky, které zakoupily značný počet akcií, zjistíme, že dalšími významnými podílňiky byli holešovští židé, kteří se dle sčítacích operátů hlásili k německé národnosti, Salomon a Leopold Zwillingerovi. Ačkoliv šlo o spíše výjimky, dohromady zakoupili 100 akcií v celkové hodnotě 40 000 K, což rozhodně není zanedbatelná a bezvýznamná částka. V tomto případě by také nebylo logické, kdyby s jejich záměrem podpořit stavbu rolnického cukrovaru někdo nesouhlasil.¹³²

Také samotný zakladatel HJZK František Skopalík udržoval kontakty s Emanuelem von Proskowitz, německým podnikatelem, nájemcem kvasického velkostatku, který dokonce stál i u zrození zmíněného spolku. Pravdou ovšem zůstává, že jeho členem se nikdy nestal.¹³³

Lze tedy usuzovat, že citované články patřily spíše k radikálnější stránce ekonomického nacionalismu, a že reálná situace mohla být o něco méně dramatická. Místní české obyvatelstvo ale jistě s nadšením přihlíželo budování rolnických cukrovarů.

Akcionáři

Chceme-li zkoumat, do jaké míry oslovily snahy hospodářských elit o založení akciového podniku širší obyvatelstvo, potažmo rolnictvo v regionu, je nejjednodušší vyhledat seznamy akcionářů. Z vybraných podniků se bohužel takový pramen¹³⁴ dochoval pouze pro hulínský akciový cukrovar, založený roku 1911. Celková výše kapitálu, jenž byl investován, činila 1 400 000 K a byla rozdělena do 3500 akcií v hodnotě 400 K, posledních 50 akcií ale bylo možno rozdělit na akcie v hodně 200 K.¹³⁵ Z knihy akcionářů je možné zjistit následující: jméno majitele akcie, jeho povolání a bydliště. Bohužel některé záznamy nejsou zcela kompletní – v některých případech může u bydliště chybět číslo popisné, ve velkém množství případů zcela chybělo povolání. Kniha obsahuje i několik nesrovnalostí, které bohužel v porovnání s dalšími prameny týkajícími se akcionářů nelze vysvětlit. Akcionáři jsou v knize řazeni abecedně podle názvu vesnic, několikrát se ale mezi akcionáři jedné vesnice objevuje akcionář z jiné vesnice, ačkoliv si určitý počet akcií zakoupil i ve své domovské obci. Tato situace by se dala vysvětlit jednoduše tím, že dotyčný nakoupil nejprve určitý počet akcií v jedné vesnici, v níž neměl domovskou příslušnost. Při ověření této teorie na dalším prameni, seznamech akcionářů¹³⁶, které sestavovaly jednotlivé obce zvlášť, ale vyplývá, že žádný takový

¹³² MZA, fond H 165, kniha 1.

¹³³ Fišer, *Hospodářská jednota*, s. 171, poznámka 19.

¹³⁴ MZA, fond H 165, kniha 1.

¹³⁵ Fišer, Úlehla, *Rolnický cukrovar akciový v Hulíně*, s. 43.

¹³⁶ MZA, fond H 165, karton 8, i. č. 18.

kupující v dané obci akcii nezakoupil. Ačkoliv je tedy složité odpovědět, proč se daný akcionář vyskytuje v knize akcií vícekrát, přesto ji používám jako hlavní zdroj dat, jelikož kniha obsahuje nejen pečeti, ale i několik úředních kolků.

I tak lze konstatovat, že největší počet akcií koupili rolníci (rolnice), a vzhledem k tomu, že cukrovar byl postaven v agrární oblasti, můžeme předpokládat, že ty osoby, u nichž nebyly vyplněny informace o povolání, z větší části také náležely k rolnickému stavu. Přesto je na místě brát počet rolníků akcionářů s rezervou. V seznamu se taktéž vyskytují i jiná povolání, kterých je ovšem zanedbatelně málo (34). Šlo např. o učitele, nadučitele, přednostu stanice, účetní sladovny a cukrovaru, právníka, pekaře, mlynáře apod. Zájem na investování měly i právnické osoby. Určitý počet akcií zakoupily například občanské záložny v Kurovicích (15), Horních Moštěnicích (20), Mysločovicích (5) a Němčicích (4). Mnohem větším kapitálem přispěly pražské firmy: Pražská akciová strojírna (100) a C. k. priv. banka pro zemi rakouskou, filiálka v Praze (89).

Co se národnosti týče, bylo by časově náročné ji u každého akcionáře ověřovat, nicméně s ohledem na opravdu nízký počet německého obyvatelstva v daných obcích je možné konstatovat, že šlo o převážně české rolnictvo. Nacházíme zde ale několik židovských akcionářů, konkrétně Leopolda a Salomona Zwillingera z Holešova, kteří zakoupili významný počet akcií (celkem 100). Šlo o statkáře, kteří po určité období spravovali jako starostové místní židovskou obec.¹³⁷ Nešlo ovšem o jediné akcionáře s tak vysokým podílem: celkem 100 akcií zakoupil statkář a poslanec moravského zemského sněmu Josef Vykoukal, jeden ze zakladatelů tohoto cukrovaru, který se zasloužil o zřízení dalších (mj. prvních) rolnických cukrovarů na Hané (např. v Prosenicích u Přerova, v Dřehovosticích). Zakoupil také cukrovar v Napajedlích a podílel se na založení První moravské továrny akciové na soustředěná hnojiva a lučebniny¹³⁸. Dalším podílníkem byl pražský architekt Matěj Blecha, který navrhl budovy hulínského cukrovaru (zakoupil celkem 50 akcií). Hulínský cukrovar nebyl jediný, který Matěj Blecha navrhl. Podílel se ještě na dalších cukrovarech např. v Trnavě, v Seredi, či dokonce v Srbsku a Bulharsku.¹³⁹

Původní otázka ovšem byla, do jaké míry se zakladatelům cukrovaru podařilo zmobilizovat místní rolnictvo, aby si nakoupilo akcie. Členové výboru, kteří měli na starost

¹³⁷ Příbuzenský vztah se mi nepodařilo dopátrat, Salomon (9. 11. 1865–19. 2. 1943) pronajímal Leopoldovi (16. 11. 1865–25. 8. 1942) tzv. dvůr Želkov v Holešově, kde Leopold choval 34 kusů hovězího dobytka a dva koně. Citováno online z:

<http://holesov.jinak.cz/zide.php?zide=osobnost&menu=2> dne [18. 1. 2022].

¹³⁸ Malíř, *Biografický slovník poslanců moravského sněmu*, s. 776–777.

¹³⁹ Citováno online z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Mat%C4%9Bj_Blecha dne [18. 1. 2022].

prodej akcií v jednotlivých obcích, byli, pravděpodobně kvůli velkému okruhu obcí, rozděleni do tří skupin: Přerovsko, Kroměřížsko a Holešovsko¹⁴⁰. Celkový počet akcionářů se pohybuje okolo 1100¹⁴¹, kteří pocházejí z více než 44 obcí právě z těch tří regionů. V seznamu nalezneme akcionáře např. z Bílan, Břestu, Holešova, Horních Moštěnic, Rataj, Tlumačova atd. Jelikož se tato práce zaměřuje především na čtyři vybraná maloměsta, je na místě uvést, že pouze z nich zakoupilo nejvíce akcií obyvatelstvo Hulína (54 osob, celkem 177 akcií), dále z Tlumačova (10 osob, celkem 14 akcií). Z Chropyně si jako jediný zakoupil pět akcií lékař Josef Hubík, z Kojetína nikdo.

Průmyslový podnik a město

Dne 15. 8. 1873 uveřejnil *Našinec* zneklidňující článek o rostoucí kriminalitě ve městě Kojetíně, která byla toho roku znatelně vyšší, než v letech předcházejících: *“Cukrovar Kojetínský mnoho cizího lidu přitahuje a soustřeďuje. Možná, že mezi přichozími těmito, aneb že na vroub jejich se leccos páchá; avšak v Chropyni a v Kroměříži také stojí továrny; ale neslyšeti tam o tolikeré nezbedě. Snad jest správa chropínská a kroměřížská opatrnější u vybírání dělníkův, či snad jest domácí řád v těch továrnách přísnější než v kojetínské.”*¹⁴²

Ačkoliv nevíme, zda za vyšší kriminalitu ve městě skutečně mohlo dělnictvo místního cukrovaru, momentálně je pro nás stěžejní jiné sdělení, a to poukázání na fakt, že cukrovar přitahuje do města cizí lidi, což je v podstatě pravdivé tvrzení. Podíváme-li se na týdenní seznamy najatých dělníků, zjistíme, že ačkoliv mají v kolonce pro místo pobytu uvedeno město Kojetín, ve druhém sloupečku o místě původu figurují nejen okolní, ale i vzdálenější obce. Pro příklad je možné uvést počty najatých dělníků přijatých v týdnu 16.–22. 9. 1894 a 23.–29. 9. 1894, což byly dva týdny, kdy jejich počet překročil hranici 200 osob, během toho roku nejvyšší počet. Je sice těžké odhadnout, kolik se v areálu cukrovaru reálně pohybovalo dělníků, jelikož údaje k předcházejícímu roku (případně jiné materiály) nebyly dochovány. Že šlo o značný počet, dokazují seznamy osob, které byly v tomto krátkém období propuštěny (celkem 11).¹⁴³ Stejně rozčarování mohli obyvatelé města Kojetína zažít o pár let později v roce 1907, kdy ve

¹⁴⁰ MZA, fond H 165, karton 1, i. č. 1.

¹⁴¹ Počet je přibližný, zároveň ale co nejpravděpodobnější. Ačkoliv je možné dopátrat se konkrétního výsledku, identifikace jednotlivých akcionářů je kvůli neúplnosti informací nesnadná. Ze začátku zapisovatel v knize akcionářů sice řádně zapisoval u obce, z níž akcionář pocházel, číslo domu, ne vždy ale toto pravidlo dodržoval. V případě, že se v obci nacházely dvě osoby totožného jména a obě si zakoupily akcii (takové případy se v knize vyskytují), bez čísla domu nebylo možné je od sebe odlišit. Proto může být výsledný počet akcionářů nižší, ale naopak i vyšší.

¹⁴² *Našinec*, r. 5, č. 94, 15. 8. 1873, s. 2, *Od Kojetína (Krádeže – Nehody přírodní)*.

¹⁴³ SOkA Přerov, AMK, i. č. 1383, *Dělnictvo koj. cukrovaru – hlášení o přijetí a propuštění dělníků, údaje o domovské obci a rodišti*.

městě z důvodů výkonu práce pobývalo několik italských dělníků.¹⁴⁴ Z tohoto příkladu je patrné, jakou roli hrál průmyslový podnik v postupné proměně rázu města. Místní obyvatelstvo se sice nadále ve větší míře věnovalo zemědělství jako hlavnímu způsobu obživy (pomineme-li řemeslníky a živnostníky), nemohlo ale ignorovat příliv pracovní síly nejen z blízkého okolí, ale i ze vzdálenějších soudních okresů. Docházelo tak k budování vztahů měšťana s dělníkem, které mohlo být provázáno mnohými negativními jevy, např. kriminalitou, již zmiňuje výše citovaný článek. V rámci tohoto budování vztahů lze obecně hovořit o procesu postupného vzájemného odlišování se obou společenských skupin, a především distancování výše postaveného měšťanstva od nižších sociálních vrstev.¹⁴⁵

Příchod dělníků do města za prací je součástí jevu zvaného horizontální sociální mobilita, jež je umožněna především zrušením nevolnictví, roboty a poddanství. Zrušení dvou zmíněných systémů je pouze jednou stranou mince. Obyvatelstvo musí být motivováno k tomu opustit své bydliště a v mnohých případech jsou to právě hojně vznikající průmyslové podniky, které znamenají nová pracovní místa.¹⁴⁶ Zajímavé je, že za prací neodcházeli pouze muži – v záznamech se vyskytují, byť méně často, i ženy dělnice. Například v týdnu od 16.–22. září 1894, kdy byl najat největší počet dělníků (249), bylo přijato celkem 82 žen. Ze seznamů nevyplývá, jaké povolání v rámci cukrovaru zastávaly, dokument všechny označuje pojmem *Arbeiter*. Určitý počet žen se vyskytoval i u hulínského cukrovaru, jak vyplývá ze sčítacích operátů z roku 1890. Oproti výše zmíněnému dokumentu zde máme ale více informací o jejich úloze. Pracovaly jako služky, děvečky, kuchařky, ale také jako nádenice.¹⁴⁷

Díky detailnosti záznamů je také možné určit, které věkové kategorie v daný čas správci cukrovaru najímali na nejrůznější práci. Ve sledovaném zářijovém týdnu bylo tedy celkem přijato 249 uchazečů, z nich se nejvíce (143) narodilo v 70. letech, o více než polovinu méně (63) připadl na 60. léta. V roce 1894 šlo o 20–30leté osoby, jak již bylo výše uvedeno převážně muže. Důvodů, proč přicházeli za prací právě oni, mohlo být několik: samozřejmě zde velkou roli hrají poměry, z jakých daná osoba pochází. Ze seznamů vyplývá, že najímání dělníci do kojetínského cukrovaru přicházeli převážně z menších vesnic, v nichž nemuseli najít zaměstnání. Odcházet tak mohli především mladší sourozenci, kteří nezdědili majetek, případně domkaři a bezzemci. Nejen cukrovary, ale továrny a fabriky obecně pro ně znamenaly jistý

¹⁴⁴ Tamtéž.

¹⁴⁵ FASORA, Lukáš: *Vzájemné vztahy měšťanstva a dělnictva na místní a regionální úrovni (Metodické podněty z německé a rakouské literatury)*. In: KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918: výstup z vědeckého semináře*. Ostrava 2009, s. 45–55, konkrétně s. 48–49.

¹⁴⁶ Více k vývoji demografie českých zemí viz např. KÁRNÍKOVÁ, Ludmila: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965.

¹⁴⁷ SOkA Kroměříž, fond A9 Okresní úřad Kroměříž 1850–1945, i. č. 1382, *Sčítací operáty 1890*, č. p. 111–200.

přivýdělek, a to jak dlouhodobý, tak sezónní. Obdobnou situaci sledujeme i u hulínského (tzv. starého) cukrovaru ve vlastnictví rodiny Primavesi. V 90. letech 19. století pracovalo pro cukrovar v době kampaně až 300 lidí, v Chropyni to bylo až 478 lidí, v nedalekých Kvasicích to ovšem bylo o něco méně (62), ve Zborovicích dokonce pouze 30 osob.¹⁴⁸

Ačkoliv v případě vybraných maloměst neměl tento jev průběh značný do té míry, že by zcela změnil charakter dané obce, přesto lze konstatovat, že šlo svým způsobem o formu urbanizace. Její definice i vývoj tohoto pojmu byly již uvedeny v předchozích částech, zde je tedy zapotřebí pouze připomenout, že se nejedná pouze o navyšování počtu obyvatelstva ve městech, ale také o socio-kulturní změnu, promítající se do vzorů chování, mentality lidí, způsobu života i bydlení. Klíčové je pro tento případ, i z obecného evropského hlediska, těsné provázání industrializace s urbanizací, a to do takové míry, že je od sebe nelze spolehlivě oddělit. Díky zrušení brzd jako bylo nevolnictví, poddanství a robota, bylo lidem umožněno volně se pohybovat právě za prací.¹⁴⁹

S urbanizací také úzce souvisí změna podoby měst, může docházet k rozšiřování hranic města i do původně sousedících obcí (suburbanizace), které se tak stávají novými průmyslovými či administrativními čtvrtěmi, v některých případech může probíhat pravý opak. V případě čtyř vybraných maloměst k takovým závěrům ale spíše nemůžeme směřovat. Je dozajista jasné, že nové, velké průmyslové budovy s vysokými komíny a většinou i s vlastním připojením na dráhu změnilы panorama měst. Docházelo také k nákupu pozemků pro potřeby cukrovaru, nebo, jako se stalo v případě chropynského podniku a města Chropyně, k výměně některých parcel.¹⁵⁰ Je možné zaznamenat i mírný růst počtu jak obyvatelstva, tak domů, a jak jsme si již demonstrovali z pramenů a literatury, pohyboval se ve městě velký počet dělníků cukrovarů, kteří sem přicházeli z nejrůznějších vesnic. Všechna čtyři sídla si svůj maloměstský ráz zachovala, výše zmíněné změny neprobíhaly v takové míře, že by se některá ze sledovaných lokalit stala průmyslovým centrem (ačkoliv Kojetín byl k tomu podstatně nejbližší), tak jak tomu bylo např. na Ostravsku či Kladensku. A to i přes fakt, že se např. v Hulíně či Kojetíně nacházelo více průmyslových podniků. Možným důvodem pro tento stav by mohlo být to, že průmyslové podniky v daném regionu byly z podstaty svého charakteru úzce vázány na zemědělství a jeho produkci. Tím se dostáváme k dříve citovanému článku, který zmiňuje důležitost přítomnosti hospodářsko-průmyslových podniků. Mnohé z podniků, které v tomto

¹⁴⁸ Fiala, *Hulín, město na křižovatkách*, s. 179.

¹⁴⁹ Literatura k tomuto tématu již byla uvedena v kapitole vysvětlující jednotlivé modernizační procesy. Zde např. Hlavačka, *České země*, svazek II, s. 158–161.

¹⁵⁰ MZA, fond H 164, karton 6, i. č. 29.

regionu vznikaly, měly také charakter rolnických akciových společností, jejichž stanovy jasně uvádí, že akcionář je povinen zásobovat daný cukrovar svou cukrovou řepou.¹⁵¹ Pro místní obyvatelstvo bylo tedy prioritou a východiskem setrvat u zemědělského způsobu obživy, s výjimkou několika řemeslných či jiných živností, které se přirozeně i v maloměstských podmínkách vyskytují.

Průmyslový podnik mohl ve městě sloužit také jako investor, případně jako faktor pro novou výstavbu, a to i v okolních obcích. V Hulíně se např. setkáváme se situací, kdy Primavesiho cukrovar přispěl místní škole na pomůcky 10 zl., jeho ředitel navíc ještě 3 zl.¹⁵² Stejně tak vypomáhal chropýňský a kroměřížský cukrovar rolnické škole v Kroměříži. Prvý z nich údajně každý rok přispíval 100 zl., druhý dokonce daroval škole několik pozemků k užívání a výuce. Cukrovarům autor článků poděkoval a zdůraznil, jak je důležité podporovat především v zemědělských oblastech rolnické školy. Zároveň také dodal výtku cukrovarům, které nepřispěly: *“Který cukrovar nedal posud ani halíře na naši školu rolnickou – na naše vzdělání, a nestará se o nás, nestarejme se taky my o něj - a odstrčme ho při dělání smluv do pozadí; s těmi pak cukrovary, o kterých se dozvíme, že naši rolnickou školu podporují, uzavírejme smlouvy.”* Kdybychom se vrátili o něco výše k podkapitole o ekonomickém nacionalismu, mohli bychom tuto situaci řadit k těm, které spíše dokazují, že bojkot jinonárodního podniku neprobíhal takovým vyhroceným způsobem, jak si autoři zmíněných článků představovali (potažmo jak by si přáli). Konkrétně tato ukázka slouží jako příklad toho, že i německý cukrovar mohl podporovat českou rolnickou školu. Autor článku zakončuje mj. pobídkou a mírnou výčitkou ostatním podnikům v okolí: *“Prozatím tedy pamatujme sobě, že naši školu podporují cukrovary Kroměřížský a Chropínský. - Uvidíme, co a jak se k nám zachovají ostatní okolní cukrovary, jako Hulínský, Zborovský atd. a pak cukrovary, jež řepu z našeho okolí po dráze odebírají: Studynka, Háj, Opava atd.”*¹⁵³

To, že si města uvědomovala, že by se cukrovary (případně jiné průmyslové podniky) mohly podílet na větší podpoře společenského života, vyplývá i z pobouřeného článku, který se domáhá, aby chropýňský velkostatek a cukrovar, jakožto největší plátcí daní v obci, také přispívaly na potřeby kostelů a farních budov.¹⁵⁴ Jak tento problém dopadl, bohužel není známo.

Další zmíněnou úlohou průmyslového podniku mohla být motivace k výstavbě potřebných správních budov. V obcích, které dodávaly cukrovaru řepu, vznikaly váhy na vážení

¹⁵¹ MZA, fond 156, Inventář.

¹⁵² Našinec, r. 12, č. 67, 9. 6. 1880, *Z Hulína*, s. 2.

¹⁵³ Našinec, r. 9, č. 141, 30. 11. 1877, *Rolnické školy v Kroměříži*, s. 3.

Našinec, r. 9, č. 142, 2. 12. 1877, *Rolnická škola v Kroměříži a cukrovary*, s. 1.

¹⁵⁴ Našinec, r. 13, č. 111, 23. 9. 1881, *K otázce kostelní konkurence*, s. 1.

řepy, např. obec Želatovice takovou stavbu na svém území povolila chropyšskému cukrovaru v r. 1913. V r. 1880 pro změnu probíhalo v hulínském cukrovaru zřizování vlečné dráhy od místního nádraží k areálu.¹⁵⁵

Zároveň se ovšem samotné město, lépe řečeno jeho zastupitelstvo, stávalo klíčovým prostředníkem při vyřizování problémů spojených právě s existencí průmyslového podniku v obci. V Chropyni se setkáváme hned s dvěma situacemi, kdy se starosta dostal do takové pozice. V první z nich byl sám aktivní při vyjednávání se silničním výborem ve sporu o výstavbu nových dělnických domků pro cukrovar. Ve druhé z nich byl vyzván, aby se vložil do sporu občanů města a cukrovaru a umožnil zřízení místní kontrolní váhy: *“Protož kde jsi statečný starosta, zařid’ co prospěšného a potřebného pro občany v té příčině, neboť v první řadě záleží na představenstvu, aby co dobrého učiněno bylo pro obec. A tak-li učiníš, získáš si čest a přízeň u občanstva.”*¹⁵⁶

Majitelé, případně movitější zaměstnanci průmyslového podniku se tedy mohli více zapojovat do dění v obci, především skrze různé finanční dary do školství či infrastruktury (k tomu více kapitola o okrašlovacích spolcích). Samotná přítomnost cukrovaru ve městě mohla mít ale i reprezentativní funkci. V předchozích příkladech nebylo zmíněno, že se cukrovar, případně jiný závod, mohl stát také určitým znakem vyspělosti, “prestíže” daného města. Tak se např. v konkurzním inzerátu na místo učitele národní školy v Chropyni uvádí, že *“jest Chropyň městys, kde jest také cukrovar a velké hospodářství kn. arc. velkostatků, a tudíž vyhlídka na mimořádné příjmy. Jest tedy lépe, když uchazeč se osobně dostaví a se o poměrech přesvědčí.”*¹⁵⁷

¹⁵⁵ MZA, fond H 164, karton 6, i. č. 29.

Našinec, r. 12, č. 107, 10. 9. 1880, *Vlečné dráhy*, s. 3.

¹⁵⁶ Našinec, r. 11, č. 34, 19. 3. 1879, *Panu Josefu Jaškovi, předsedovi silničního výboru okresu Kroměřížského a rolníku v Ratajích u Kroměříže*, s. 3.

Našinec, r. 13, č. 78, 8. 7. 1881, *Z Chropině (kontrolní váha)*, s. 2-3.

¹⁵⁷ Našinec, r. 6, č. 126, 4. 11. 1874, s. 4.

Živnosti a řemesla ve druhé polovině 19. století

Až do roku 1859 se řemeslníci sdružovali ve formě cechů. Tyto řemeslné organizace, jejichž počátky spadají do období středověku, se v průběhu staletí staly nedílnou součástí měst a městské společnosti a dokázaly tak vytvořit určitou výlučnou a respektovanou skupinu obyvatel. Od 16. století se ale v cechovních řadách začaly objevovat problémy, které mnohdy narušovaly i jejich fungování. Docházelo k tomu, že za učně byli přijímáni pouze synové cechovních mistrů, čímž se celá organizace postupně izolovala a stávala nepřístupnou pro ostatní obyvatele. Značným problémem byl i pokles kvality cechovních výrobků. Pro tovaryše bylo náročné složit mistrovskou zkoušku kvůli požadavku zhotovit nákladný mistrovský kus, nebo zaplatit vysoký mistrovský poplatek. Tyto problémy spolu s historickým společenským a ekonomickým vývojem brzy ukázaly, že je cechovní organizace zastaralá a brání hospodářskému rozvoji. Již v 17. století¹⁵⁸ se objevily první snahy cechy reorganizovat, zásadní změny týkající se jejich fungování se odehrály až ve století následujícím. Roku 1708 si císař Josef I. nárokoval právo udělovat a schvalovat cechovní privilegia, ve 20. a 30. letech císař Karel VI. nejprve povolil vydávání státních koncesí, následně podřídil cechy kontrole magistrátu a vrchnostenským úřadům. Ty směly nadále udělovat mistrovské tituly, regulovaly počet členů a mistrů cechu. Ti nově získávali průkazy, upravena byla i výuční doba. Z pohledu organizace byl ale pro cechy důležitý rok 1739, kdy byly vydány jednotné Generální cechovní artikule, které všem řemeslníkům nařizovaly povinné členství v cechu. Upravily vznik nových cechů, proces jejich slučování, poplatky spojené s přijímáním nových členů, učňovská výuční doba atd. Ačkoliv se nařízení Generálních cechovních artikulí v samotných ceších spíše nedodržovala, přečkala celá organizace jen s menšími úpravami až do roku 1859.¹⁵⁹

Tímto vývojem si prošly i cechovní organizace v Hulíně, Chropyni, Kojetíně a Tovačově. Ne u všech cechů zmíněných lokalit můžeme bezpečně určit dobu jejich vzniku. V Hulíně lze nejstarší cechy datovat do první poloviny 16. století, ze které pochází první dochované cechovní privilegium pro řeznický cech. V 80. letech téhož století získal privilegium ševcovský cech.¹⁶⁰ Také v Kojetíně byly založeny první cechy v 16. století. Cech ševců získal

¹⁵⁸ Za zmínku stojí výnos *Handwerker und Künstler Missbrauch- Abstellung*, který upravil některé již nevyhovující poměry v ceších. Určité složky jejich organizace přenesl pod kontrolu státních úřadů, omezil některé cechovní poplatky, umožnil i neženatým tovaryšům, aby mohli složit mistrovskou zkoušku apod. V závěru 17. století se také ozývaly hlasy, které vyžadovaly zrušení cechů a přenesení řemeslné výroby mimo cechy, především do manufaktur. K takovému řešení cechovní otázky ale tehdy nebylo přistoupeno.

¹⁵⁹ Především v 70. letech 18. století došlo k tomu, že některá řemesla věnující se textilní výrobě byla zproštěna povinností sdružovat se v ceších (šlo o plátenictví, punčochářství, tkalcovství a obchod s přízí). MÁLKOVÁ, Květoslava: *Vývoj živnostenské otázky v rakouském Slezsku 1859–1914*, Bruntál 2010, s. 21–23.

¹⁶⁰ Fiala, *Hulín: město na křižovatkách*, s. 95.

své artikuly již v roce 1516, cech krejčovský a tkalcovský o něco později, až ve 30. letech.¹⁶¹ V případě Chropyně se literatura a prameny pouze zmiňují o existenci cechů, informace nejsou ale zvláště konkrétní. Helena Sadyková uvádí, že se na přelomu 17. a 18. století objevují ve městě první řemeslníci, kteří se sdružují do cechů. Obecní kronika se k cechům vyjadřuje tak, že „dle mé paměti [autora kroniky, pozn.] a starších pamětníků“ existovaly buď cechy sloučené, „stávaje z kovářů, kolářů, stolařů, tesařů, zámečnicků, atd.“, nebo existovaly samostatně jako „obuvníci, krejčí, tkalci.“¹⁶² U Tovačova víme, že si roku 1684 daly potvrdit své artikuly cechy ševců, kovářů, tkalců, mlynářů, pekařů a řezníků.¹⁶³

O stavu cechů ve zmíněných lokalitách v 19. století se dochoval pramen ve fondu Obchodní a živnostenské komory v Olomouci. Ta si v roce 1851 nechala vyhotovit seznamy cechovních organizací fungující v lokalitách, které spadaly právě pod olomouckou komoru. Tyto informace byly následně použity ve *Statistik der Industrie Mährens* z roku 1883. Ta uvádí počet cechů (a živnostenských společenstev) ve všech politických okresech, spadajících pod OŽK v Olomouci a v Brně a sumarizuje, které z cechů se v jednotlivých obcích okresů nacházely. Dohromady bylo na Moravě 1639 cechů, z toho 830 spadalo pod brněnskou a 809 olomouckou OŽK. V kroměřížském politickém okrese se nacházelo celkem 27 cechovních organizací, v přerovském 39. K 8. srpnu 1851 se ve zkoumaných čtyřech městech věnovaly řemeslům samostatné cechy řezníků, stolařů, krejčovské, tkalcovské, obuvnické, v Kojetíně pak ještě cech pekařský a soukenický, v Tovačově mlynářský, kovářský a pivovarský. V Hulíně, Chropyni a Kojetíně se nacházely i cechy kovářské, kolařské, stolařské, bednářské, zednické apod., které se sdružovaly do smíšených organizací.¹⁶⁴

Změny živnostenského řádu ve druhé polovině 19. století

Již v 18. století stát věnoval péči vedle cechů také samotným živnostem. Výše v textu bylo zmíněno, že ve 20. letech 18. století císař umožnil vydávání státních koncesí

¹⁶¹ Řezáč, *Kojetín v proměnách času*, Kojetín 2008, s. 44–45.

¹⁶² Ani v jednom případě ale autoři neuvádí, kdy přesně k založení cechů došlo, není ani jisté, zda obecní kronika zmiňuje všechny. Viz SADYKOVÁ, Helena – MACHALÍK, Květoslav: *Historie a současnost města Chropyně*, Chropyně 2008, s. 113. SOKA Kroměříž, fond Archiv města Chropyně, inv. č. 8, *Obecní kronika*. Viz též HRABAL, František: Co si můžeme přečíst v kronikách Chropyně: Spolky řemeslnické – Cechy, in: *Zpravodaj města Chropyně*, č. 4, duben 1996, s. 5. Do Zpravodaje byla opsána a stylisticky trochu upravena konkrétní část obecní kroniky.

¹⁶³ UGWITZ, Antonín: *Z minulosti města Tovačova*, Prostějov 1907, s. 105.

¹⁶⁴ Hulín: Smíšený cech řezníků a pekařů; cech kovářů a kolařů; stolařů, bednářů a zámečnicků. Chropyně: Smíšený cech kovářů, kolařů a stolařů. Kojetín: Smíšený cech zedníků a tesařů; kovářů, zámečnicků a kolařů. Zemský archiv v Opavě, pobočka v Olomouci (dále jen ZAO-O), fond Obchodní a živnostenské komory v Olomouci, i. č. 1969, sign. IX, karton 224, Cechy (výkazy pořizené OÚ). Dále *Statistik der Industrie Mährens*, I. Band, Brünn 1883, s. 765, 767–770.

k provozování řemesel, která se nemusela sdružovat do cechu. Tereziánský živnostenský řád z roku 1855 rozděloval živnosti na policejní a komerční, které byly vymaněny z dohledu cechů. Nemusely tak omezovat svůj počet, ani svou výrobu, což mělo mít do budoucna příznivé účinky na širší trh, vyšší oběh peněz a zisky, z nichž poté plynulo více daní do státní pokladny. Objevují se i první manufaktury, v hierarchickém žebříčku stojící nad cechy a živnostmi, z nichž později vznikala centra tovární výroby.¹⁶⁵

V průběhu první poloviny 19. století procházely české země postupným hospodářským vývojem. Po krátkém období fungování manufaktur se na jejich území objevily první továrny, ve 40. letech 19. století se zbudovala rozsáhlá železniční síť, která napomohla k přepravě surovin, potřebných v nejrůznějších odvětvích průmyslu. Nově vznikající továrny ale postupně vytlačovaly drobné řemeslníky a živnostníky, jejich situaci ztěžovali i přespolní obchodníci, kteří pro ně znamenali jistou konkurenci. Spolu s dalšími problémy i řemeslnická a živnostenská otázka kulminovala v revolučním roce 1848/1849. V 50. letech se pak dočkala i svého řešení. Po sérii převážně neefektivních a retardačních nařízení, byl 20. prosince 1859 vydán první živnostenský řád pro habsburskou monarchii č. 227 ř. z.¹⁶⁶ Ten nahradil (zrušil) všechny dosavadní právní předpisy upravující řemesla a živnosti a v rámci devíti částí (hlav) definoval nové podmínky pro rozdělení, udělování a fungování živností. Do budoucna směl každý bezúhonný a svéprávný člověk¹⁶⁷ vykonávat jakoukoli činnost, k čemuž potřeboval pouze povolení příslušných úřadů, většinou okresnímu hejtmanství, případně krajskému soudu. Tuto živnost (nebo i více živností, které ale také musely být na úřadu zaregistrovány) mohl provozovat v jakékoli obci i mimo své bydliště. Pouze ti, kteří chtěli provozovat tzv. koncesovanou živnost, museli získat i koncesi.¹⁶⁸ Živnostenský řád dále upravoval provoz těch činností, které mohly být pro své okolí rizikové nebo nebezpečné, stanovil práva a povinnosti živnostníků, stejně tak podmínky přerušení či zániku činnosti. Pátá hlava řádu se týkala pořádání trhů, opomenuty nezůstaly ani vztahy mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Štaif, *Modernizace na pokračování*, s. 30.

¹⁶⁶ K neefektivním opatřením v 50. letech 19. století patřila *osnova zákona obchodního a živnostenského pro císařský stát rakouský* z roku 1854, která ale svým absolutistickým charakterem omezila doposud fungující systém. Málková, *Vývoj živnostenské otázky*, s. 24.

¹⁶⁷ Živnostenský řád umožňoval provozování živností i ženám, naopak duchovní, řeholníci, vojáci, úředníci (obecně osoby ve veřejné službě) živnost provozovat nesměli.

¹⁶⁸ Mezi koncesované živnosti patřily: provozování tiskáren, knihkupectví, čítárny, knihovny, dále pak živnosti zabývající se přepravou osob, kominíci, stavitelé, zedníci, kameníci, tesaři, puškaři, výrobci třaskavin, živnosti hostinské a výčepní, výrobci jedů a léčivých látek aj.

¹⁶⁹ Málková, *Vývoj živnostenské otázky*, s. 25–29.

Ačkoliv nový živnostenský řád zrušil dosavadní právní nařízení, živnosti, které vznikly ještě před jeho účinností, pokračovaly dál ve své činnosti jako doposud. Ty nově vznikající se pak musely podřídit řádu. Řemesla a další živnosti se postupně rozvíjely i ve zkoumaných oblastech. Jejich počet uvádí níže přiložená tabulka č. 3, sestavená z údajů pro rok 1880.

Tabulka 3 Počet vykonávaných řemesel a živností k roku 1880¹⁷⁰

		Hulín	Chropyně	Kojetín	Tovačov
Soukromníci a živnostníci	Celkem	84	36	298	102
Pomocní pracovníci	Pomocníci	394	231	683	178
	Uční	31	7	114	53

V prvním řádku tabulky se nachází nejprve celkový počet soukromníků a živnostníků. V druhém řádku jsou uvedeny počty pomocných pracovníků, konkrétně pomocníků a učňů. Co do počtu živnostníků vévodí celé tabulce Kojetín (celkem 298). V tomto ohledu je opět nutno připomenout, že Kojetín předčil zbylé tři lokality v mnoha ohledech především díky sídlu okresního soudu. O více než polovinu méně živnostníků se nacházelo v Tovačově a v Hulíně. V Chropyni, jakožto v nejmenší lokalitě ze zkoumaných měst, bylo živnostníků nejméně (36). Nejvíce pomocného personálu také nalezneme v Kojetíně (797), následně v Hulíně (425), Chropyni (238) a Tovačově (231). Chropyně, ačkoliv si co do počtu živnostníků vedla nejhůře ze čtyř zmíněných lokalit, měla naproti tomu nejvyšší počet učňů a pomocníků na jednoho živnostníka (6,6), obdobná situace byla i v Hulíně (5,1). V Kojetíně (2,7) a Tovačově (2,3) byl počet pomocného personálu na jednoho živnostníka výrazně nižší.

Výše uvedené hodnoty můžeme díky *Statistik der Industrie* ještě více přiblížit jednotlivým výrobním živnostem (řemeslům), které znázorňují tabulky č. 4 a 5.¹⁷¹

Tabulka 4 Statistika výrobních řemesel v Kojetíně a v Tovačově v roce 1880

Druh řemesla	Kojetín			Tovačov		
	Soukromník	Pomocník	Učeň	Soukromník	Pomocník	Učeň
Kovář	6	6	3	4	7	1
Zámečnick	3	11	6	3	10	5
Kolář	4	3	1	4	2	3
Bednář	11	12	4	4	3	
Tesař	19	23	12	5	9	2

¹⁷⁰ Tabulka byla vytvořena na základě dat ze *Statistik der Industrie Mährens*, I. Band, Brünn 1883, s. 109 a 120–121.

¹⁷¹ I tabulky č. 4 a 5, stejně jako předechozí tabulka, byly vytvořeny na základě dat, která uvádí *Statistik der Industrie Mährens*, I. Band, pro Kojetín a Tovačov s. 264–267, pro Hulín a Chropyni s. 270–271.

Krejčí	19	16	2	8	14	6
Švec	52	66	32	8	22	8
Pekař	10	19	20	3	7	1
Celkem	124	156	80	39	74	26

Tabulka 5 *Statistika výrobních řemesel v Hulíně a Chropyni v roce 1880*

Druh řemesla	Hulín			Chropyně		
	Soukromník	Pomocník	Učeň	Soukromník	Pomocník	Učeň
Kovář	7	5		2	4	2
Zámečnick						
Kolář	3	5	2	2	2	1
Bednář						
Tesař	7	5		3	6	
Krejčí	6	14	3	3	3	
Švec	10	21	13	4	13	1
Pekař						
Celkem	33	50	18	14	28	4

Nejvíce výrobních řemesel se nacházelo v Kojetíně a jejich počet několikanásobně převyšoval ostatní lokality. Z tabulek vyplývá, že nejpočetněji bylo ve všech čtyřech městech zastoupeno krejčovské a ševcovské řemeslo, u kterých také pracovalo nejvíce pomocníků, nebo se tomuto řemeslu učilo nejvíce učňů. Stran ostatních řemesel byla už situace vždy specifická. Zajímavé je, že zatímco v Kojetíně a Tovačově nacházíme zástupce všech řemeslných odvětví (se kterými pracuje konkrétní část statistiky), v Hulíně a Chropyni bychom v roce 1880 nenalezli zámečnický, bednářský, ani pekařský.

Na téměř samotném konci zkoumaného období byla již situace mírně odlišná. Tabulka č. 6 uvádí celkový počet živnostníků uvedených v *Chytilově adresáři Moravy* z roku 1911. V tomto počtu jsou zahrnuty obchody, obchodníci, firmy věnující se nejrůznější výrobě a řemeslníci (jejich podrobnější přehled viz příloha č. 2).

Tabulka 6 *Počet živností v roce 1911*

Město	Hulín	Chropyně	Kojetín	Tovačov
Počet živností	124	70	332	160

Během třiceti let se počet živností v jednotlivých lokalitách zvýšil. Obyvatelstvo pak mělo k dispozici řemeslné živnosti, ale také obchodníky, kteří nabízeli nejrůznější zboží. Například v Kojetíně nechyběly obchody se smíšeným zbožím, šlo nakoupit galanterní zboží, oděvy, obuv, různé cukrovinky, tabák, střížné zboží, stavební potřeby a mnoho dalších. V ostatních lokalitách již dostupnost obchodu nebyla tak pestrá, jako v Kojetíně. Přesto bychom zde našli smíšené zboží, obchod dobyt看em, různým (stavebním) materiálem, uzeninami i cukrovím. Také řemesla měla v témže roce své početní zastoupení, jak znázorňuje tabulka č. 7. V ní jsou k porovnání data z tabulek č. 4 a 5.

Tabulka 7 *Porovnání počtu řemesel v roce 1880 a 1911*¹⁷²

	1880				1911			
	Hulín	Chropyně	Kojetín	Tovačov	Hulín	Chropyně	Kojetín	Tovačov
Kovář	7	2	6	4	5	3	4	2
Zámečník			3	3	4	1	4	3
Kolář	3	2	4	4	1	1	4	3
Bednář			11	4	1		5	4
Tesař	7	3	19	5			1	1
Krejčí	6	3	19	8	8	5	18	17
Švec	10	4	52	8	9	6	47	12
Pekař			10	3	3	2	10	5

I navzdory nejrůznějším obchodům, které zprostředkovávaly tovární zboží, se ve městě určitý počet řemeslníků udržel, nicméně nezaznamenal výraznější nárůst, ačkoliv k roku 1911 provozují v Hulíně a Chropyni svou živnost nově i zámečníci a pekaři. Tento stav nebyl ojedinělý pouze ve zkoumaných lokalitách. V textu bylo již několikrát zmíněno, že v průběhu druhé poloviny 19. století zažila svůj „boom“ tovární výroba. V důsledku této skutečnosti byla ale mnohá tradiční řemesla vytlačena na samotný okraj trhu. Některá z nich se dokázala přizpůsobit a upravit své výrobní zaměření, ať už se přesunuli na stavby (klempíři) nebo se

¹⁷² Prameny, z nichž jsem čerpala údaje pro část k roku 1880 viz konkrétní tabulky 4 a 5. Rok 1911 byl zpracován z: CHYTIL, Alois: *Chytilův úplný adresář Moravy*, Brno 1911, s. 484–486, 826–827, 835–836. Pro Hulín a Chropyni lze čerpat i z: POVONDRA, Vilém – PITHART, Josef: *Velký adresář a almanach města Kroměříže a okresu kroměřížského*, Kroměříž 1911. S oběma prameny pracuje i Zdeněk Fišer v rámci monografie *Hulín: město na křižovatkách*, nicméně při porovnání údajů bylo zjištěno, že kroměřížský adresář např. uvádí odlišný počet zámečníků, než který je uveden v Chytilově adresáři.

věnovali opravám výrobků (hodináři). Například klempíři, kteří mj. vyráběli i plechové nádoby, byli v tomto směru zcela nahrazeni tovární výrobou. Důkazem toho je například přítomnost obchodu kuchyňským zbožím v Kojetíně nebo obchod dřevěným či plechovým zbožím v Hulíně.¹⁷³ Bylo také běžné, že si řemeslníci osvojili nejnovější vynálezy a stroje, které jim usnadňovaly práci. Vedle klasických zámečnicků se pak v *Chytilově adresáři* objevují i strojní zámečníci nebo mechanici. Technický pokrok také umožnil vznik a rozvoj zcela nových živností, jako byly např. fotografové, elektrikáři. Oproti tomu puškaři, výrobci knoflíků a mýdel zanikli úplně.¹⁷⁴

Živnosti lze zkoumat i na základě dalších pramenů, například žádostí o povolení konkrétní činnosti, evidovaných u daného okresního hejtmanství. V případě Hulína a Chropyně se dochovaly pouze dvě knihy evidující podané a vyhovené žádosti řemeslných a svobodných živností pro oblast Kroměříž – venkov v letech 1883–1895. Žádost o povolení provozování konkrétního řemesla byla v Hulíně v daném časovém údobí podána celkem 53krát, v Chropyni bylo žádostí o více než polovinu méně, celkem 29. Nejvíce se jich týkalo obuvnického řemesla. Ze svobodných řemesel byl nejčastěji zastoupen obchod, kramářství, hokynářství a prodej nejrůznějšího zboží od zeleniny a ovoce po lihové nápoje. Dohromady bylo z Chropyně a Hulína podáno celkem 85 žádostí.¹⁷⁵ Z Kojetína zaregistrovalo přerovské okresní hejtmanství jen v časovém rozmezí let 1896–1900 celkem 161 žádostí o povolení zřízení živnosti či řemesla.¹⁷⁶

O postavení živnostníků a řemeslníků v Hulíně referoval anonymní článek v novinách *Haná*: „*O živnostnících hulínských možno říci, že je mezi nimi celá řada lidí snaživých a schopných, kteří by dovedli vyhověti potřebám i většího města. Ale jedny nedostatek kapitálu, druhé nedostatek podnikavosti udržuje v malých poměrech.*“ Autor si dále stěžuje, že kvůli blízkosti Kroměříže, jsou místní živnostníci závislí pouze na místní spotřebě. Nejen obyvatelé Hulína, ale především i z okolních vesnic, jezdívali do větších měst, kde byl sortiment poskytovaného zboží pestřejší: „*A poměry jejich jsou tím těžší, že dobrá polovice našich paniček a slečinek, ba i hospodyní a jejich dcerušek myslí, že by bylo pro ně hanbou, kdyby chodily ve střevíčkách od domácího mistra a ne v německém továrním šmejdu.*“ Podle autora je zboží z větších měst, např. z Olomouce jistou známkou prestiže a možností se předvést na

¹⁷³ *Chytilův úplný adresář*, s. 484, 827. Dále Málková, *Vývoj živnostenské otázky*, 65–66.

¹⁷⁴ Tamtéž, např. s. 484. Dále Málková, *Vývoj živnostenské otázky*, 65–66.

¹⁷⁵ SOkA Kroměříž, fond A-9 okresní úřad Kroměříž, inv. č. 35. *Živnostenský rejstřík Kroměříž venkov – řemeslné živnosti*; tamtéž, inv. č. 36, *Živnostenský rejstřík Kroměříž venkov – svobodné živnosti*.

¹⁷⁶ SOkA Přerov, OkÚ Přerov, inv. č. 55 *Živnostenský rejstřík soudního okresu Kojetín*.

místních zábavách. „*Kdyby to koupily doma, nemohla by jedna druhé vykládat: 'Já mám šaty z Olomúce' a druhá nemohla by ji přetrumfnout: 'A já z Brna.*“ Nelze si nepovšimnout kritiky, která se dotýká především nakupování zboží u německých prodejců a výrobců. Celý článek se vlastně nese v duchu „svůj k svému“, což je heslo, uplatňující hlavně ke konci 19. století a na přelomu letopočtu. Zmíněné chování obyvatel samozřejmě nemohlo zůstat bez odezvy a autor vyzývá „*místní činitele*“ k nápravě takových poměrů, ačkoliv se již nezmiňuje, jaké konkrétní kroky by ti, na něž apeluje, měli podniknout.¹⁷⁷ Projevy hospodářského nacionalismu nebyly v této době výjimkou, jak již bylo nastíněno v kapitole věnované o průmyslových podnicích. Stejně jako v ní, i nyní je potřeba připomenout, že není zcela jisté, do jaké míry skutečné poměry odpovídaly spíše pesimistickému líčení autora článku. Rétorika podobných článků, byla z mnohých důvodů více či méně vyhrocená a citově zbarvená, aby zapůsobila na co největší počet čtenářů a posílila národní cítění. Reálná situace ale mohla být jiná. Konkrétní příklady byly již uvedeny v kapitole o cukrovarech, proto pouze krátce připomenou, že navzdory článkům, které vybízely k bojkotu jednoho z německých cukrovarů, nebylo pro rolníky pěstující cukrovou řepu z logiky věci vůbec výhodné na takový bojkot přistoupit. A to především ve chvíli, kdy české cukrovarnictví nebylo v dané oblasti zcela zastoupeno.

Firmy jednotlivců zapsané v obchodním rejstříku krajského soudu

Obchodní zákoník ze dne 17. prosince 1862 č. 1/63 ř. z. nařizoval, že obchodníci, platící určitou výši přímých daní (bez přírážky) jsou povinni zapsat svou firmu u krajského soudu, který pak vedl její spis s informacemi o založení či naopak zrušení firmy. Ve fondu olomouckého krajského soudu se dochovalo několik takových firemních spisů pro Kojetín a Tovačov.¹⁷⁸ Jednalo se především o firmy zabývající se prodejem nejrůznějšího zboží, výrobou nápojů či kosmetiky, o hostince, lékárny apod. Níže přiložená tabulka č. 8 zachycuje jednotlivá desetiletí a počet firem jednotlivců, které v daném časovém úseku vznikly, nebo naopak zanikly.

¹⁷⁷ Haná, r. 1, č. 38, 2. 10. 1909, *Hulín*, s. 1–2.

¹⁷⁸ Po prostudování abecedního rejstříku fondu Krajského soudu v Uherském Hradišti, po jehož jurisdikci spadaly Hulín a Chropyně, bylo zjištěno, že ačkoliv obsahuje firemní spisy založené v průběhu druhé poloviny 19. století, žádný z nich se nevztahuje k jedné ze zmíněných lokalit. Je pravděpodobné, že se spisy nedochovaly. Ostatně ani spisy KS v Olomouci nejsou všechny zachovány kompletně – u některých se nachází poznámka o tom, že se dochovala pouze složka spisu, ale bez dalších dokumentů.

Tabulka 8 *Vznik a zánik firem jednotlivců u KS v Olomouci*¹⁷⁹

	Vznik		Zánik	
	Kojetín	Tovačov	Kojetín	Tovačov
50. léta	7	8		1
60. léta	4	2	5	
70. léta	9	7		
80. léta	10	2	5	1
90. léta	13	3	15	9
1900–1914	23	12	11	6
1914–1951			25	13
Neuvedeno			5	5
Celkem	66	34	66	34

Z tabulky je patrné, že především v Kojetíně bylo nejvíce firem jednotlivců registrováno od 70. let dále, a to i přes to, že v 70. letech 19. století procházela habsburská monarchie hospodářskou krizí. Tato krize vypukla v květnu roku 1873 pádem rakouské burzy. Předcházelo jí období prudkého hospodářského rozvoje, jemuž přály relativně liberální podmínky v druhé polovině 60. let, kdy byla průmyslová revoluce na svém vrcholu. V Rakousku-Uhersku docházelo ještě v letech 1870–1873 k zakládání mnoha akciových společností. Jejich cenné papíry v hodnotě 2,25 mld. zlatých ovšem značně převyšovaly kapacity rakouského trhu. Tento vzestup akciových společností doprovázely hospodářské problémy, které se postupně začaly projevovat, například propad zahraničního exportu, nebo rizikové spekulování s cennými papíry na burze. Následujícím krachem byly ovlivněny nejen větší akciové společnosti, částečně jeho následky mohli pocítit i střední a drobní živnostníci, na které dopadly důsledky horšící se krize především v podobě neschopnosti konkurovat nově zakládaným továrnám a přílišné svobodě v provozování živností. Z tabulky firem jednotlivců v Kojetíně a Tovačově ale vyplývá, že v daném období 70. let bezprostředně po vypuknutí krize žádné firmy nezankly, naopak bylo několik nově registrováno. Až v 80. letech pozorujeme celkem 6 živností, které ukončily svou činnost. Od stejné doby ale počet nově vznikajících firem narůstal. Podobný stav, tedy že krize se v počtu živnostníků projevila relativně málo, popisuje David Sobek ve své rigorózní práci, věnující se cechovním a společenským organizacím v Kroměříži. Na základě studia pramenů zjistil, že v letech po krizi došlo jen k minimálnímu úbytku živností ve městě.

¹⁷⁹ ZAO-O, fond Krajský soud v Olomouci, firemní spisy, inventář díl II Firemní spisy, rejstřík a Rejstřík firemních spisů sign. Q, VII, VIIG.

Tuto skutečnost zdůvodňuje tím, že samotné živnosti a řemesla byly pevně zakořeněny v organizaci měst.¹⁸⁰

Firemní spisy obsahují dokumenty, které mapují aktivní činnost té které firmy od jejího vzniku, až po její zánik. Důvodem k zániku mohla být jak nepříznivá tržní situace, tak úmrtí majitele živnosti. V Tovačově například roku 1867 zaregistroval u krajského soudu svůj obchod se smíšeným zbožím František Josef Michna, který provozoval až do roku 1903, kdy zemřel. Jeho manželka Terezie Michnová následně v žádosti č. j. 796 krajskému soudu z 5. ledna 1904 uvedla, že kvůli smrti svého manžela „*byla nucena vzdáti se obchodu*“, a proto žádá zmíněný úřad o výmaz firmy z rejstříku.¹⁸¹

Docházelo ale i k případům, kdy v provozování živnosti pokračoval jeden z rodinných příslušníků. V Kojetíně obchod se smíšeným zbožím Antonína Mazala, založený roku 1864, převzal nejprve od své matky a manželky zesnulého (univerzální dědičky) v roce 1911 její syn: „*Já podepsaný Karel Mazal, obchodník v Kojetíně převzal jsem obchod v Kojetíně, který dříve zde pod firmou Ant. Mazal můj zemřelý otec vedl. Já budu i nyní pod touto firmou Ant. Mazal dále obchod vésti a budu tuto firmu takto znamenati a podepisovati* [následuje podpis Ant. Mazal].“ Karel Mazal v živnosti svého otce pokračoval pouze do roku 1912, kdy také zemřel. Univerzální dědičky Františka Mazalová (matka Karla Mazala) a Zdenka Hyláková již v provozování obchodu nepokračovaly a zažádaly si o výmaz firmy z obchodního rejstříku.¹⁸² Obchod ale nakonec od dědiček koupili Rudolf Vrba a Josef Seidler, kteří se sami chtěli věnovat obchodnické činnosti. Již od června roku 1912 Vrba i Seidler pokračovali v prodeji smíšeného a koloniálního zboží a železa. Datum jeho zápisu a oficiálního přejmenování se v závěru roku 1912 muselo odložit, jelikož ještě nebylo plně skončeno pozůstalostní řízení. ale dne 28. února 1913 oba pánové úspěšně změnili název na „*Seidler & Vrba dříve Ant. Mazal*“ a oba dva se stali zástupci této společnosti. Dědičky také svolily k tomu, aby firma dál užívala dodatek „*dříve Ant. Mazal*.“¹⁸³

¹⁸⁰ POPELKA, Petr: Hospodářská krize 70. let 19. století a její dopad na železniční společnosti v habsburské říši, in: Kubů, Eduard – Soukup, Jindřich – Šouša, Jiří (eds): *Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století*, Praha – Ostava 2015, s. 159–160. Dále SOBEK, David: *Cechovní a živnostenské korporace na Moravě: Kroměříž v letech 1500–1914*, Olomouc 2021, s. 40. [obhájená rigorózní práce]

¹⁸¹ ZAO-O, fond Krajský soud Olomouc, pořadové číslo 59, sign. Jd II 17, karton 4, *Michna Franz, obchod smíšeným zbožím Tovačov (1867–1904)*.

¹⁸² Tamtéž, pořadové číslo 33, sign. Jd I 189, karton 2, *Antonín Mazal, obchod smíšeným zbožím Kojetín (1864–1913)*.

¹⁸³ Tamtéž, pořadové číslo 1727, sign. A II 52, karton 102, *Seidler & Vrba, dříve Ant. Mazal, obchod se smíšeným zbožím Kojetín (1913–1942)*. Firemní spis obsahuje také informace o dalším vývoji firmy. Dne 14. května 1919 zažádal Rudolf Vrba o změnu názvu firmy, jelikož jeho společník Josef Seidler zemřel 29. 8. 1914 „*v záložní nemocnici při válečném tažení v Rozvadově*.“ Z dalších spisů vyplývá, že ve 20. letech 20. století se Rudolf Vrba

Živnostenská společenstva jako nástupce původní cechovní organizace¹⁸⁴

Jak již bylo zmíněno výše, legislativa ohledně provozování řemesel a živností si ve druhé polovině 19. století prošla určitými změnami. Jednou z nich byl vznik živnostenských společenstev, která v sobě sdružovala živnost jednoho i více různých řemesel a zaměření. Tato společenstva byla upravena roku 1859 živnostenským řádem č. 227 ř. z., který byl vyústěním liberalizačních tendencí po neúspěšné zahraniční politice habsburské monarchie a éře tzv. Bachovského absolutismu. V podstatě sloužila k tomu, aby zastupovala a podporovala společné zájmy svých členů. Nicméně v letech bezprostředně po této změně vzniklo samotných společenstev málo. Tento stav změnila až novela živnostenského řádu z roku 1883. Ta v první řadě znemožnila vstup velkým podnikatelům do živnostenských společenstev, která do budoucna sdružovala malé a střední živnostníky a řemeslníky. Takové podmínky daly podnět k tomu, že společenstev začalo vznikat mnohem více.¹⁸⁵ To vyplývá i ze *Statistik der Industrie Mährens*, která k roku 1880 evidovala pouze 53 společenstev na celé Moravě, v politickém okrese Kroměříž se tou dobou nenacházelo žádné, v sousedním přerovském jedno obuvnické společenstvo.¹⁸⁶ Jiné informace předkládá *Chytilův úplný adresář Moravy*, který byl ale publikován až v roce 1911. Během třiceti let se počet sdružených živností v daných lokalitách značně rozrostl. V Chropyni a v Tovačově existovalo vždy po jednom společenstvu: Společenstvo řadových živnostníků v Chropyni, jehož předsedou byl řezník J. Šiška, a Řadové společenstvo se sídlem v Tovačově a předsedou C. Vrtělem (živnost blíže nespecifikována). V Hulíně a Kojetíně bylo společenstev více, v druhé jmenované lokalitě dokonce nejvíce ze všech čtyř měst. V Hulíně máme informace o Společenstvu živnostníků pro Hulín a okolí (předseda krejčí K. Jurásek), Spolek odboru stavebního (předseda stolař J. Mareček) a Odborné společenství mlynářů (předseda J. Petr). V Hulíně, Chropyni a Tovačově došlo k tomu, že (pravděpodobně pro nízký počet živnostníků a řemeslníků) vznikala přímo smíšená společenstva. Oproti tomu v Kojetíně byly příznivější podmínky (především velký počet živností a nejspíš také zájem o členství, jistou roli hrál dozajista i správní význam Kojetína). Existovalo zde Společenstvo živností obchodních (př. O. Šimek), hostinských (př. J. Padra), oděvníků (př. V. Zgoda), živností potravinářských (př. Fr. Stav), mlynářů (př. C. Cvek) a

potýkal s dluhy, kvůli čemuž se firma do roku 1929 neprovozovala. Její provoz byl ale následně obnoven a firma dále fungovala až do roku 1942, kdy zanikla.

¹⁸⁴ Stručné informace, týkající se založení konkrétních živnostenských společenstev a jejich zániku viz též Lapáček, *Historie a současnost podnikání na Přerovsku a Hranicku*, s. 58–59, 67.

¹⁸⁵ HLEDÍKOVÁ, Zdenka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, 2. vydání, Praha 2007, s. 287–288.

¹⁸⁶ V obvodu brněnské OŽK byl počet společenstev menší (17), než v její sousedské organizaci v Olomouci (36). Viz *Statistik der Industrie Mährens*, s. 765, 765, 767–770.

Společenstvo živností z kovu, kamene, hlíny a dalších materiálů (př. D. Drexler).¹⁸⁷ Jak již bylo zmíněno výše, společenstva nebyla omezena čistě jen na jeden druh živnosti či řemesla, stejně tak často sdružovala členy z více obcí, nebo vznikla rovnou pro celý politický, resp. soudní okres.

Živnostenská společenstva jako nástupce původní cechovní organizace

Jak již bylo zmíněno výše, legislativa ohledně provozování řemesel a živností si ve druhé polovině 19. století prošla změnami. Jednou z nich byl vznik živnostenských společenstev, která v sobě sdružovala živnost jednoho i více různých řemesel a zaměření. Tato společenstva byla upravena roku 1859 živnostenským řádem č. 227 ř. z., který byl vyústěním liberalizačních tendencí po neúspěšné zahraniční politice habsburské monarchie a éře tzv. Bachovského absolutismu. V podstatě sloužila k tomu, aby zastupovala a podporovala společné zájmy svých členů. Nicméně v letech bezprostředně po této změně vzniklo samotných společenstev málo. Tento stav změnila až novela živnostenského řádu z roku 1883. Ta v první řadě znemožnila vstup velkým podnikatelům do živnostenských společenstev, která do budoucna sdružovala malé a střední živnostníky a řemeslníky. Takové podmínky daly podnět k tomu, že společenstev začalo vznikat mnohem více.¹⁸⁸ To vyplývá i ze *Statistik der Industrie Mährens*, která k roku 1880 evidovala pouze 53 společenstev na celé Moravě, v politickém okrese Kroměříž se tou dobou nenacházelo žádné, v sousedním přerovském jedno obuvnické společenstvo.¹⁸⁹ Jiné informace předkládá *Chytilův úplný adresář Moravy*, který byl publikován až v roce 1911. Během třiceti let se počet sdružených živností v daných lokalitách značně rozrostl, jak znázorňuje tabulka č. 9.

Tabulka 9 Přehled živnostenských společenstev ve vybraných lokalitách k roku 1911¹⁹⁰

Lokalita	Název živnostenstva	Celkem
Hulín	Společenstvo živnostníků pro Hulín a okolí	3
	Spolek odboru stavebního	
	Odborné společenství mlynářů	
Chropyně	Společenstvo řadových živnostníků	1

¹⁸⁷ Fiala, *Hulín: město na křižovatkách*, s. 186. Dále *Chytilův úplný adresář Moravy*, 483–484, 485–486, 826–828, 835–836.

¹⁸⁸ Hledíková, *Dějiny správy*, s. 287–288.

¹⁸⁹ V obvodu brněnské OŽK byl počet společenstev menší (17), než v její sousedské organizaci v Olomouci (36). Viz *Statistik der Industrie Mährens*, s. 765, 765, 767–770.

¹⁹⁰ *Chytilův úplný adresář Moravy*, s. 483–486, 826–828, 835–836.

Kojetín	Společenstvo živností obchodních	6
	Společenstvo hostinských	
	Společenstvo oděvníků	
	Společenstvo živností potravních	
	Společenstvo mlynářů	
	Společenstvo živností z kovu, kamene, hlíny apod. hmot pracuj.	
Tovačov	Řadové společenstvo	1

V Chropyni a v Tovačově existovalo vždy po jednom společenstvu: Společenstvo řadových živnostníků v Chropyni, jehož předsedou byl řezník J. Šiška, a Řadové společenstvo se sídlem v Tovačově a předsedou C. Vrtělem (živnost blíže nespecifikována). V Hulíně a Kojetíně bylo společenstev více, v druhé jmenované lokalitě dokonce nejvíce ze všech čtyř měst. V Hulíně máme informace o Společenstvu živnostníků pro Hulín a okolí (předseda krejčí K. Jurásek), Spolek odboru stavebního (předseda stolař J. Mareček) a Odborné společenství mlynářů (předseda J. Petr). V Hulíně, Chropyni a Tovačově došlo k tomu, že (pravděpodobně pro nízký počet živnostníků a řemeslníků) vznikala přímo smíšená společenstva. Oproti tomu v Kojetíně byly příznivé podmínky (především velký počet živností a nejspíš také zájem o členství, jistou roli hrál dozajista i správní význam Kojetína). Existovalo zde Společenstvo živností obchodních (př. O. Šimek), hostinských (př. J. Padra), oděvníků (př. V. Zgoda), živností potravinářských (př. Fr. Stav), mlynářů (př. C. Cvek) a Společenstvo živností z kovu, kamene, hlíny a dalších materiálů (př. D. Drexler).¹⁹¹ Jak již bylo zmíněno výše, společenstva nebyla omezena čistě jen na jeden druh živnosti či řemesla, stejně tak často sdružovala členy z více obcí, nebo vznikla rovnou pro soudní okres.

Od cechu ke společenstvu

Živnostenská společenstva mohla vzniknout nově, nebo již na základech existujících cechovních organizací. Mohla si ponechat původní názvy, stanovy ale musely být upraveny tak, aby odpovídaly novému živnostenskému řádu, a jejich nová podoba musela být schválena

¹⁹¹ Fiala et al., *Hulín: město na křižovatkách*, s. 186. Dále *Chytilův úplný adresář Moravy*, 483–484, 485–486, 826–828, 835–836.

patřičným úřadem, nejčastěji okresním hejtmanstvím. To také rozhodovalo o rozsahu působnosti společenstva.¹⁹²

Přechod původních cechovních organizací do nově vznikajících živnostenských společenstev v 80. letech 19. století je v některých případech zachycen ve fondech konkrétních organizací. Protokoly ze schůzí výboru a valných hromad společenstev ovšem nemusí být kompletně zachovány. Stejně jako v případě pramenů týkajících se členské základny, i tyto protokoly se mohly dochovat pouze pro určitou část vytyčeného období. V případě hulínských a chropyňských společenstev se tak mohlo stát i kvůli tomu, že byla později, ve 40. letech 20. století sloučena v rámci jedné, okresní organizace v Kroměříži. Během tohoto procesu mohly být prameny ztraceny, nebo zničeny.

Přechod od původní cechovní organizace ke společenstvu je zachycen v případě Společenstva oděvních živností Kojetín. Dne 5. prosince 1886 se jednalo spolu se zástupci cechu o odevzdání veškerého dosavadního jmění cechu společenstvu. Zároveň bylo ustanoveno, že členové původní cechovní organizace, kteří již zaplatili členský poplatek, jej nemusí platit znovu. Majetek ovšem nebylo to jediné, co společenstva od svých původních organizací přebírala. V tomto konkrétním případě také společenstvo slíbilo, že *„staré zvyky a pořádky, vždy i tom samém ustanovení udržovat bude, jak dříve zachovávané byly.“* Do těchto povinností patřilo udržování kostelních lavic a postavníků se svícemi, dále mělo společenstvo organizovat pohřby svých zemřelých členů a každý rok sloužit mši za všechny své členy.¹⁹³

Bližší informace o vzniku organizace máme v případě Společenstva smíšených řemesel v Kojetíně.¹⁹⁴ V roce 1885 oznámilo okresní hejtmanství v Přerově prozatímnímu předsedovi Josefu Gardavskému, že vzniku daného společenstva nebrání a jeho stanovy schválí ve chvíli, kdy se upraví výše členských příspěvků. Podle hejtmanství totiž *„nepřipustitelno jest, aby mistr pouze 2 zl. zápisného, uředník naproti tomu jako poplatek za přijetí a prohlášení za vyučena pospolu 6 zl. tedy třikráte tolik než mistr platiti měl.“* Stanovy oficiálního Společenstva řemeslníků a živnostníků pracujících z kovu, dřeva, kamene, hlíny a podobných hmot v Kojetíně byly schváleny až 21. 1. 1886 výnosem č. 11375.¹⁹⁵ V říjnu toho roku se na schůzi výboru probírala žádost řemeslníků z Tovačova a okolí, aby mohli založit své vlastní společenstvo.

¹⁹² Málková, *Vývoj živnostenské otázky*, s. 32.

¹⁹³ SOkA Přerov, fond Společenstvo pro veškeré oděvy okresu Kojetín, i. č. 1, *Kniha protokolů*.

¹⁹⁴ Pod tímto názvem je veden konkrétní fond, inventář k němu jej také uvádí jako známější. V protokolech je ale uveden i delší název společenstva, který zmiňuji dále v textu.

¹⁹⁵ SOkA Přerov, fond Společenstvo smíšených řemesel Kojetín, i. č. 1, *Zápisy výborových schůzí a valných hromad*.

Poslání a fungování živnostenských a řemeslných společenstev

V případě Společenstva oděvních živností Kojetín bylo poslání této organizace definováno již na samotné ustanovující schůzi se členy původní cechovní organizace. Na společenstva přecházela téměř stejná práva a povinnosti, které do té doby vykonávaly cechy. Pro jejich přehlednost a dostupnost každému členu, stejně tak kvůli oficiálnímu potvrzení úřady, byly tyto povinnosti a práva zpracovány ve formě stanov. Ty se mezi jednotlivými společenstvy mohly lišit pouze minimálně, např. ve výši členských příspěvků.

Řídící orgány byly pro všechna společenstva stejné. Nejdůležitějším orgánem ve společenstvu byla valná hromada. Byla svolávána minimálně jednou ročně starostou (předsedou) společenstva a skládala se ze všech členů společenstva, kteří měli hlasovací právo.¹⁹⁶ To mohlo být podle stanov odebráno těm členům, kteří byli trestně stíhaní, kvůli čemuž jim nebylo umožněno ani volit do obecního zastupitelstva. Dále pak ti živnostníci, kteří se dostali do konkursu v případě bankrotu nebo zadlužení, živnostníci, kterým bylo z nějakého důvodu konkrétním úřadem odepřeno právo na vykonávání živnosti a ti, kteří byli např. „*produševní slabost*“ dáni do opatrovnictví.¹⁹⁷ Kromě méně častých valných hromad se scházeli zvolení členové ve výboru společenstva. Ti pak projednávali nejrůznější záležitosti, od přijímání nebo vypovězení učňů po účast na různých živnostenských sjezdech.¹⁹⁸

Spolek odboru stavebního v Hulíně podle svých stanov sdružoval 41 řemesel¹⁹⁹ se zaměřením od stavitelství po výrobu nejrůznějších předmětů. Účelem společenstva bylo dle § 114 zákona ze dne 15. března 1883, který měnil a doplňoval stávající živnostenský řád, „*pěstovati ducha pospolitého, udržovati a zvelebovati čest' stavu mezi členy a příslušníky společenstva, jakož i podporovati společné zájmy živnostenské svých členů a příslušníků zřizováním záložen, skladů na suroviny, tržnic, zaváděním společné výroby pomocí strojů a jiných způsobů výrobní atd.*“ Mezi důležité úkoly společenstva patřilo garantování kvality výrobků, udržování spořádaných poměrů mezi živnostníky a pomocníky především v rovině vztahů mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem. Stanovy pak především upravovaly výši vstupních příspěvků pro členy a učni, dále výuční lhůtu učňů, poplatek za získání výučního

¹⁹⁶ Sobek, *Cechovní a živnostenské korporace*, s. 118–120.

¹⁹⁷ SOkA Kroměříž, fond B-i 1 Odbor stavební Hulín, i. č. 12 *Stanovy*.

¹⁹⁸ Viz např. SOkA Přerov, fond Společenstvo potravních živností Kojetín, i. č. 2 *Knihy výborových schůzí; Tamtéž, fond Společenstvo smíšených řemesel Kojetín, i. č. 1, Zápisy výborových schůzí a valných hromad.*

¹⁹⁹ „*Stanovy stavitelů, zedníků, tesařů, truhlářů, sklenářů, natěračů, zámečníků, malířů pokojů, kovářů, čalouníků, klempířů, hrnčírů, kominíků, hodinářů, řezbářů, kameníků, provazníků, kolářů, bednářů, kamnařů, soustružníků, zhotovitelů hudebních nástrojů, nožářů, pilníků, zlatníků a stříbrníků, kovotepců, pasířů, hrancovníků, optiků, platněřů, sitařů a řešetařů, pozlaccovaců, puškařů, štětkařů, vyrabytelů plynu, dlážděčů, cihlařů, hrnčírů a pokryvačů v Hulíně, v Pravčicích, Němčicích, Bilanech a Chrástanech se sídlem v Hulíně.*“

listu. Spory mezi jednotlivými členy nebo mezi živnostníkem a jeho zaměstnanci a učni se probíraly na schůzích výboru a valné hromady a řešily je k tomu určené smírčí soudy. Společenstva si také kladla za cíl zřizovat pokračovací odborné školy, dohlížela na jejich správné fungování a řešila také pravidelnou docházku žáků.²⁰⁰ Společenstvo potravních živností v Kojetíně tak vyzývalo své členy, aby se jejich učni dostavili k zápisu na pokračovací průmyslovou školu, na níž vyučování začne 1. října 1894 v 18:00. Zároveň apelovali na jednoho z členů, „*by svého učedníka pilněji do školy posílal.*“²⁰¹

Členové společenstev

V některých fondech jednotlivých živnostenských společenstev se zachovaly i seznamy členů (příp. učňů). Společenstvo si je pořizovalo většinou k určitému roku, který se mezi jednotlivými organizacemi může lišit. Problémem je, že členské seznamy z druhé poloviny 19. století se nemusely dochovat a k dispozici jsou mnohdy pouze ty, které vznikly až po roce 1914. Seznam členů Společenstva řezníků a uzenářů pro Kroměříž-venkov byl sestaven v roce 1940 a čítal celkem 46 členů z 24 vesnic. V tomto případě ale autor tohoto seznamu ve všech případech uvedl, ve kterém roce daný člen získal svou živnost. Z toho vyplývá, že celkem 7 členů získalo koncesi ještě před rokem 1914, zbytek až v následujících letech po první světové válce. Za členy tohoto společenstva byli i řezníci z Hulína (7), z nichž pouze dva získali živnostenský list ještě před rokem 1914, a Chropyně (4), v jejímž případě všichni až na jednoho člena získali koncesi až ve 20.–30. letech 20. století.²⁰²

Do jednotlivých seznamů byly také zaznamenány různé informace o členech. V některých nalezneme samozřejmě kromě jména, místa bydliště či provozování a druhu živnosti i údaje o tom, kdy se stali členy společenstva, příp. datum získání živnostenského listu a jeho číslo, méně často pak informace o zanechání činnosti, o úmrtí apod. Především informace o bydlišti daného člena, či místě provozování jeho živnosti je možné využít pro výzkum geografické mobility živnostníků. O to se ve své práci pokusil David Sobek²⁰³, jak bude ale zmíněno níže v textu, tento výzkum často naráží na neúplnost údajů, uváděných v seznamech.

²⁰⁰ SOkA Kroměříž, fond B-i 1 *Odbor stavební Hulín*, i. č. 12 *Stanovy*.

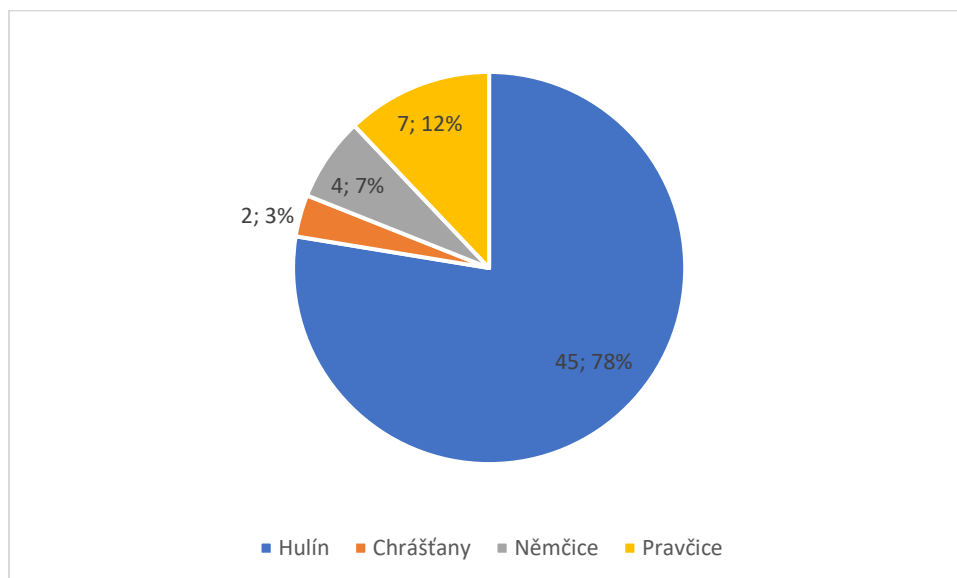
²⁰¹ SOkA Přerov, fond Společenstvo potravních živností Kojetín, i. č. 2 *Kniha výborových schůzí*.

²⁰² SOkA Kroměříž, fond Společenstvo řezníků a uzenářů pro Kroměříž-venkov B-i 5, i. č. 10 *Seznam členů*.

²⁰³ Viz Sobek, *Cechovní a živnostenské korporace*, s. 141an.

Geografickou mobilitu členů společenstva lze rekonstruovat v případě Společenstva živnostníků v Hulíně. Graf č. 1 znázorňuje obce, v nichž celkem 58 členů tohoto společenstva provozovalo svou živnost.

Graf 1 Počet členů provozujících živnost v konkrétních lokalitách

Nejvíce členů (78 %) provozovalo svou živnost v Hulíně, pouze 12 % z nich působil v Pravčicích, 7 % v Němčicích a 3 % v Chrástanech. Porovnáme-li tyto údaje s údaji o místě bydliště živnostníků, zjistíme, že pouze 35 % skutečně bydlelo v Hulíně. U 24 % není místo bydliště uvedeno a 41 % členů pocházelo z dalších osmnácti obcí a měst.²⁰⁴ O geografické mobilitě bylo již pojednáno v souvislosti se zakládáním průmyslových podniků ve zmíněných lokalitách, které vytvářely pracovní příležitosti pro mnoho dělníků nejen z Hulína, Chropyně, Kojetína a Tovačova, ale také z okolních, i vzdálenějších obcí v rámci Moravy. Obdobně, ačkoliv v mnohem menším měřítku, tomu bylo i u řemesel a živností, jak je patrné právě v tomto konkrétním případě.

Členská základna konkrétního společenstva se neomezovala pouze na konkrétní město, v němž bylo společenstvo zřízeno, jak již bylo uvedeno výše v textu. Ze stejného seznamu společenstva pro Tovačov a okolí nám vyplývá, že se v něm sdružovalo od roku 1888 (tehdy byl seznam založen) celkem 403 členů ze 13 okolních obcí (včetně Tovačova). Nemuselo ale jít nutně o celkový počet členů. Z neúplných údajů se dovídáme, že někteří zanechali živnosti

²⁰⁴ Jde o Bystřici pod Hostýnem, Fryšták, Holešov, Hrubé Těšany, Jarohněvice, Kroměříž, Lipník, Lubnou, Němčice, Polešovice, Pravčice, Skaštice, Slavonín, Sobělice, Starou Ves, Starý Hvězdic, Štěpánov a Veselí. SOkA Kroměříž, fond B-i 1 Společenstvo živnostníků Hulín, i. č. 8 *Seznam členů*.

v 90. letech 19. století, ať už kvůli úmrtí nebo přestěhování. Níže přiložená tabulka č. 10 vyjadřuje počet a následně procentuální zastoupení jednotlivých obcí.

Tabulka 10 Členové Živnostenského společenstva pro Tovačov a okolí²⁰⁵

Obec	Počet členů	Procentuální hodnota
Tovačov	179	44,4
Ivaň	19	4,7
Klopotovice	12	3
Věrovany	26	6,5
Rakodavy	15	3,7
Lobodice	31	7,7
Cvrčov	3	0,7
Oplocany	25	6,2
Arnoštov	3	0,7
Neuvedeno	3	0,7
Polkovice	21	5,2
Klenovice	33	8,2
Čelčice	33	8,2

V textu již bylo zmíněno, že právě živnostníci a řemeslníci z Tovačova nechtěli být sloučeni do jedné organizace v Kojetíně a iniciovali vznik vlastního společenstva. S přihlédnutím k hodnotám v tabulce je evidentní, že ačkoliv se Tovačov i okolní obce nacházejí v blízkosti Kojetína, a tudíž by pro zájemce o členství nebylo problematické vstoupit právě do této organizace, založení vlastního společenstva v Tovačově uvítalo dalších 224 živnostníků z 12 obcí.²⁰⁶

Z dalšího seznamu členů společenstva mlynářů v Hulíně se zase potvrzuje zjištění Květoslavy Málkové. Ta píše ve své publikaci, zabývající se živnostenskou otázkou ve Slezsku, že i přes snahu úřadů zřizovat společenstva v rámci jednotlivých soudních okresů, realita byla jiná a územní působnost společenstev pestřejší.²⁰⁷ To se také odráželo ve skladbě členské základny konkrétních společenstev i v mnou zkoumaných lokalitách. Právě díky seznamům

²⁰⁵ SOkA Přerov, Živnostenské společenstvo pro Tovačov, i. č. 6 *Seznam členů*.

²⁰⁶ Tamtéž.

²⁰⁷ Málková, *Vývoj živnostenské otázky*, s. 92.

členů získáme informace o tom, jak široká byla působnost jednotlivých společenstev a že se klidně mohla překrývat s působností podobných organizací v jiných městech. Společenstvo mlynářů se sídlem v Hulíně tak evidovalo 156 členů z celkem 97 různých obcí nejen z kroměřížského soudního okresu, ale také např. ze sousedícího holešovského a bystřického. Pouze v 35 obcích ale působili více než dva členové.²⁰⁸ Ke stejné situaci došlo i v případě několika kroměřížských řemeslníků, kteří byli členy zemského společenstva kominíků v Brně. David Sobek ve své práci dále uvádí, že také v případě dalších kroměřížských společenstev je možné evidovat členy z různých politických okresů, vždy ovšem v rámci Moravy. V tomto případě ale výsledky výzkumu zkreslují neúplné údaje v seznamech členů.²⁰⁹

²⁰⁸ SOkA Kroměříž, fond Společenstvo mlynářů se sídlem v Hulíně B-i 6, i. č. 3 *Seznam členů*.

²⁰⁹ Sobek, *Cechovní a živnostenské korporace*, s. 116 a 142–143.

Spolková činnost a její vliv na rozvoj maloměst

Jedním z atributů občanské společnosti byla také svoboda spolčování a zakládání různých zájmových organizací. K hromadnému rozvoji spolkové činnosti docházelo od 60. let 19. století, díky dvěma zákonům umožňujícím téměř bez omezení zakládat spolky. Šlo o zákon z 15. listopadu 1867 č. 134/1867 ř. z., který zmírňoval pravidla pro zakládání spolků a pouze stanovil čtyřtýdenní lhůtu od ohlášení nové organizace, během níž mohla být z pádných důvodů úřady zrušena. V témže dni byl vydán i zákon č. 135/1867 ř. z., jenž opět za určitých omezení umožnil svobodné spolčování a shromažďování venku i ve vnitřních prostorech.²¹⁰

Ve zkoumaných lokalitách na sebe první spolky nenechaly dlouho čekat. Některé organizace působily spíše osvětově, jiné podporovaly rozvoj četby a vzdělání mezi obyvateli. Další se čile věnovaly rozvoji kulturního života skrze zpěvácká či divadelní vystoupení. Téměř každý spolek se pak účastnil nejrůznějších zábav (některé je samy organizovaly) a výletů po okolí. Dále pak v Hulíně, Chropyni, Kojetíně a Tovačově nalezneme takové spolky, které pomáhaly chudším obyvatelům měst.

Éra zakládání spolků započala v maloměstech hned v 60. letech. Jedním z prvních spolků, s nímž se mohli obyvatelé regionu setkat, byla Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická. Jak je z názvu patrné, šlo o hospodářský spolek, jehož založení inicioval pozdější poslanec František Skopalík. Spolek neměl sídlo v Hulíně (případně v jiném ze zkoumaných měst), nicméně již záhy po jeho založení se do jeho řad přihlásili rolníci a sedláci napříč celým regionem, Hulín a Kojetín nevyjímaje. Své valné hromady pak neodbyval pouze v Záhlinicích nebo v Kvasicích, ale také v dalších městech a vesnicích na Hané. Jeho činnost byla pro tento region především zpočátku druhé poloviny 19. století naprosto stěžejní, proto je důležité jej zmínit. Hospodářským spolkům (i HJZK) bude ale dále v textu věnována podkapitola.

Inspirováni aktivitou v okolních městech se také vzdělanější obyvatelé Hulína, Chropyně, Kojetína a Tovačova rozhodli založit hned několik spolků. Mezi těmi prvními v 60. letech byly převážně čtenářsko-pěvecké a osvětové spolky.

Mezi nejrozšířenější spolky na venkově patřily čtenářské spolky a objevovaly se ve formě besed, rolnických čtenářských spolků nebo občanských jednot. Ojedinelí čtenáři, kupující si své vlastní knihy, se objevovali již před rokem 1848 v rodinách sedláků. Regulární

²¹⁰ Borovička et al., *Velké dějiny*, svazek XIIIa, s. 173.

čtenářské spolky ovšem začaly vznikat až v 50 letech.²¹¹ Jejich hlavním účelem bylo zprostředkování (většinou praktických) informací a vědomostí, samozřejmě ale také zábava a společenské setkávání. Pro mnohé občany měst čtenářské spolky zprostředkovaly poučnou literaturu, ať už zapůjčením knih, případně časopisu, nebo formou veřejného předčítání.²¹² Roku 1864 založili pravděpodobně pokrokovější hulínští občané Občanskou besedu, jejímž předsedou se stal Josef Mikšík. O čtyři roky později vznikla Omladina, což byl čtenářsko-pěvecký spolek v němž se sdružovali převážně mladí lidé katolického vyznání. Také v Chropyni se stal v roce 1865 vůbec prvním založeným spolkem Čtenářsko-pěvecký spolek Ječmínek, za jehož předsedu byl zvolen Eduard Vašica. Zakládání spolku údajně provázely nepříjemnosti. Místní sedláci prý nebyli nadšení z jeho poslání (šíření osvěty a vzdělání mezi domkaře), snažili se tedy jeho vzniku zabránit, avšak neúspěšně. Popularizaci četby věnoval svou činnost i Čtenářský spolek v Kojetíně, založený roku 1868.²¹³ V Tovačově iniciovali vznik Občanské besedy tři měšťané, jimž se nelíbilo německé „kasino“, které do té doby ve městě působilo a sdružovalo především německy mluvící obyvatelstvo. Občanská beseda byla ryze českým spolkem.²¹⁴

Kromě vzdělávací role hrály čtenářské spolky roli nacionální, především od 70. let, kdy došlo k vyostření českého a německého nacionalismu a čeští členové německých spolků je začali hromadně opouštět. Tím se postupně uplatňoval utrakvismus ve spolkové činnosti, mnohdy doprovázen vzájemnou konkurencí. Důraz na nacionální hledisko podporovaly i názvy spolků, odkazující se k postavám české historie nebo k politickým hodnotám. Proto není s podivem, že chropynský spolek nese název Ječmínek, podle místní pověsti o králi Ječmínkovi, v Kojetíně užívaly minimálně dva spolky jména Jaroslav.²¹⁵

S činností osvětových spolků jsou úzce spojeny i knihovny, které byly od druhé poloviny 19. století také zřizovány. V Hulíně vznikla knihovna již v roce 1858, nejspíše díky mladšímu kaplanovi Vincenci Obrátilovi. Ten také daroval knihovně prvních 20 svazků, jichž mohlo využít 50 čtenářů, kteří se přihlásili hned první týden existence knihovny. Další knihy

²¹¹V Tečovicích na Zlínsku byl takový spolek založen již roku 1855. Cibulka et al., *Čas změny*, s. 213–214.

²¹²Tamtéž, s. 213–214.

²¹³Fiala et al.: *Hulín*, s. 166–167); Sadyková, Machalík, *Historie a současnost města Chropyně*, s. 185.; Řezáč et al.: *Kojetín v proměnách*, s. 72.

²¹⁴PEŘINOVÁ, Jitka: *Vývoj spolkového života v Tovačově v letech 1848–1918*. Diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, pedagogická fakulta. Olomouc 2021, s. 27.

²¹⁵ Další obvyklá jména byla přejímána od náboženských osobností (Cyril a Metoděj), velkomoravských panovníků (Rastislav, Svatopluk), či byla obecně oblíbena slovanská jména (Vlastimil, Slavobor). Cibulka et al., *Čas změny*, s. 215.

pak byly buď darovány jinými občany, nebo pořizovány za darované peníze. V Chropyni knihovna vznikla až téměř o 50 let později v roce 1902 a to díky spolku Katolické jednoty.²¹⁶

Dalšími oblíbenými druhy spolků byly ty, které se věnovaly kulturní činnosti, tedy pěvecké a divadelní. Jak vyplývá z předchozích odstavců, ve zmíněných lokalitách došlo k tomu, že byly zakládány smíšené spolky čtenářsko-zpěvácké, v případě Hulína a Chropyně. V Kojetíně působil Zpěvácko-hudební spolek Jaroslav, založený roku 1862. Roku 1876 byl sloučen v jeden spolek spolu se čtenářským, čímž vznikla Občanská beseda se dvěma odbory – pěveckým a divadelním. V pěveckých spolcích často působili místní učitelé. Jejich účast na místních zábavách a slavnostech se záhy stala samozřejmostí.²¹⁷ I v tovačovském Zpěváckém spolku Ctibor (1865) působili místní učitelé, např. Jan Loyka. Členem byl i František Štéger, který se podílel na založení Občanské záložny a Občanské besedy. I tento spolek prošel na přelomu 70. a 80. let reorganizací, jejímž výsledkem byl vznik dvou odborů (stejně jako v případě kojetínské besedy).²¹⁸ Divadelní spolek, konkrétně Odbor divadelních ochotníků vznikl v Chropyni v roce 1873 díky angažovanosti Ječmínku.²¹⁹

V 70. letech téměř ve všech čtyřech lokalitách došlo k založení organizace, která měla, spíše než kulturní a vzdělávací význam, na starost bezpečnost měst. Hasičské spolky ve svých počátcích zastávaly i funkci tělovýchovnou. Dobrovolný hasič totiž musel být především dostatečně fyzicky zdatný. Jejich činnost byla ale postupem času více specializovaná, jelikož k ní bylo za potřeby náležité vybavení. Zatímco u předchozích spolků mohl být členem kdokoli, u hasičů šlo o místní muže, především řemeslníky, dělníky a obchodníky mladšího věku.²²⁰ Jako první ze zkoumaných lokalit přistoupili k založení dobrovolných hasičů kojetínští občané, a to roku 1874. Ve spolku zpočátku spolupracovalo jak místní německé, tak české obyvatelstvo. V 80. letech ovšem Češi představovali většinu. O tři roky později vznikl Sbor dobrovolných hasičů v Hulíně. Požáry byly v Hulíně, především v průběhu 50. let, poměrně častým problémem. Vinu za ně nesli, podle Františka Skopalíka, který se ve městě často vynacházel, především místní obyvatelé. Čeledíni a sedláci se podle něj dopouštěli lehkovážnosti, když při sklizení obilí do stodol kouřili dýmky. Původcem bývalo i nešetřné

²¹⁶ Fiala et al.: *Hulín*, s. 159.; Sadyková, Machalík, *Historie a současnost města Chropyně*, s. 202.

²¹⁷ Řezáč et al.: *Kojetín*, s. 72.; Cibulka et al., *Čas změny*, s. 216.

²¹⁸ Peřinová, *Vývoj spolkového života*, s. 30. Na tomto místě je vhodné uvést i Pěvecko-literární spolek Věnceslava, který byl založen roku 1871. Jeho doba působení byla ale velmi krátká, pouhé tři roky. Tamtéž, s. 33.

²¹⁹ Sadyková, Machalík, *Historie a současnost města Chropyně*, s. 185.

²²⁰ Cibulka et al., *Čas změny*, s. 224–225.

zacházení s otevřeným ohněm v domácnostech.²²¹ Informace o tovačovském sboru hasičů se v literatuře liší. Antonín Ugwitz datuje jeho vznik do roku 1880. Jitka Peřinová ve své diplomové práci uvádí rok 1876. V Chropyni se setkáváme se sborem dobrovolných hasičů až v roce 1891.²²²

V 80. letech k většímu zakládání spolků ve zkoumaných maloměstech nedošlo, vyjma Kojetína. V roce 1888 se místní obyvatelé inspirovali od kroměřížských a přerovských Sokolů a rozhodli se založit svou vlastní tělovýchovnou organizaci.²²³ Ty vznikaly postupně od poloviny 19. století, ve venkovských oblastech spíše později než ve městech. Posláním tělovýchovných spolků bylo všestranné rozvíjení osobnosti, členové zastávali ten názor, že člověk má vést takový způsob života, aby byl společnosti prospěšný, a to především národní společnosti. I tělovýchovné jednoty se záhy staly prostředkem šíření nacionalismu. Česká organizace Sokol stála na principu tělesného zdraví plynoucího ze cvičení a posilování a na principu vzájemné rovnosti členů. Vůči tomuto liberálnímu postoji se vyhraňovala později založená jednota Orel, vyznávající křesťanské hodnoty.²²⁴ Chropyně a Tovačov kojetínského příkladu následovaly až v 90. letech. V chropynské organizaci, založené roku 1892, byli členy i zaměstnanci místního cukrovaru a ženy. Tovačovský Sokol byl založen roku 1897 a čítal kolem 80 členů. Také organizace Orla se v prvních desetiletích 20. století objevují v Hulíně, Chropyni i Kojetíně.²²⁵

V souvislosti s rozmachem průmyslu a navyšováním počtu dělnictva v českých zemích docházelo od 90. let 19. století k zakládání dělnických tělovýchovných jednot. Do nich se soustřeďovali dělníci, kteří byli kvůli své politické orientaci vyzýváni k odchodu ze Sokola. V okolí Brna se objevily první takové organizace, jež se inspirovaly od zakladatele německých dělnických tělovýchovných jednot Ferdinanda Lassalla a spoluzakladatele českého Sokola Miroslava Tyrše. Vzhledem k přítomnosti cukrovaru ve zkoumaných lokalitách není zarážející, že i zde se dělnické tělovýchovné spolky objevily. Konkrétně roku 1908 v Chropyni.²²⁶

²²¹ Řezáč et al: *Kojetín*, s. 76.; Fiala et al.: *Hulín*, s. 180. Neopatrné chování hulínských občanů nebylo jediným terčem kritiky. Ti sami údajně při požárech jen netečně postávali, sledovali plameny, ale k hašení se příliš neměli. Fiala et al., *Hulín*, s. 154.

²²² Sadyková, Machalík, *Historie a současnost města Chropyně*, s. 185.; Ugwitz, *Z minulosti města Tovačova a okolí*, s. 160.; Peřinová, *Vývoj spolkového života*, s. 35. I v tomto případě stál u vzniku dobrovolných hasičů František Štéger (viz tamtéž).

²²³ Řezáč et al: *Kojetín*, s. 74.

²²⁴ Cibulka et al., *Čas změny*, s. 221, 223.

²²⁵ Sadyková, Machalík, *Historie a současnost města Chropyně*, s. 189.; Ugwitz, *Z minulosti Tovačova*, s. 160.; Fiala et al.: *Hulín*, s. 180.

²²⁶ Cibulka et al.: *Čas změny*, s. 223–224; Sadyková, Machalík, *Historie a současnost města Chropyně*, s. 189.

Vedle dělnických organizací působily v regionu i náboženské spolky. V Hulíně roku 1894 vznikla Jednota sv. Josefa, která sdružovala katolicky smýšlející obyvatelstvo. Právě zde můžeme hledat počátky dalších místních katolických organizací, jako byla Katolická omladina, Svaz katolických žen a dívek, Svaz lidových železničářů nebo jednota Orel. Ta se zároveň stala nejstarším tělocvičným spolkem v Hulíně. Tělovýchovnou jednotu Orel založili také roku 1909 v Kojetíně, kde navázala na svého předchůdce – Spolek katolických tovaryšů. V Chropyni se stal předsedou křesťansko-sociálního spolku Katolická jednota mužů a jinochů v Chropyni Jan Vévoda, místní farář, který se také zasadil o založení Orla, kina a Raiffeisenky. V Tovačově působil katolicko-národní spolek „Svornost“.²²⁷

Katolické spolky ovšem nebyly jediné náboženské organizace. V Kojetíně (1883) i v Tovačově (1897) působil židovský spolek Chevra kadiša (něm. Chewra kadischah). Jednalo se o pohřební spolek, který dbal na dodržování rituálních zvyklostí během pohřbu a na jeho náležitý průběh. Častá byla také charitativní činnost, např. péče o chudé pozůstalé nebo opatrování věna nemajetným nevěstám.²²⁸ V obou lokalitách také v 80. letech vznikly Dámský židovský spolek (Israelitischer Frauenverein). Svou činností navázal na pohřební bratrstva, především v oblasti sociální péče, podílel se ale také na rozmachu kulturního života v židovských obcích.²²⁹

Aktivita spolků byla téměř ve všech případech podobná. Věnovaly se kulturní činnosti, pořádaly zábavy, výlety, podporovaly čtení a vzdělání v regionu. V neposlední řadě se také postupem let staly vhodným nástrojem k upevňování nacionalismu mezi nejširšími vrstvami obyvatelstva. Ve venkovských oblastech ovšem často narážely na netečnost a pasivitu občanů. Některé spolky zaregistrovaly úbytek členů, zastupitelé jiných si stěžovali, že těch aktivních je spíše pomálu.²³⁰ Lhostejnost vůči spolkové činnosti si mnozí vykládali jako nezájem o národní otázku a rozhodli se proti takovému postoji bojovat. Na Moravě se tohoto úkolu zhostila Národní jednota pro východní Moravu (1886). Odhodlala se bojovat nejen proti zmíněné

²²⁷ Fiala et al.: *Hulín*, s. 180.; Řezáč et al., *Kojetín*, s. 76.; Sadyková, Machalík, *Historie a současnost města Chropyně*, s. 185.; Ugwitz, *Z minulosti Tovačova*, s. 162.

²²⁸ Řezáč et al., *Kojetín*, s. 227.

²²⁹ V Kojetíně roku 1886 Kojeteiner israelitischer Frauenverein, v Tovačově od roku 1889 Israelitischer Frauenverein. Na rozdíl od katolických spolků byly židovské organizace na moravském venkově více zastoupeny. Patřily neodmyslitelně k židovským obcím, roku 1885 bychom je našli např. v Mohelnici, Šumperku, Kunovicích či Vyškově. SOkA Přerov, fond Okresní úřad Přerov (dále jen OKÚ Přerov), inv. č. 73 *Rejstřík spolků*; Cibulka et al.: *Čas změny*, s. 234. Řezáč et al., *Kojetín*, s. 228.

²³⁰ V následující kapitole bude více rozebrána neochota občanů se zapojovat do činnosti okrašlovacích spolků a netečnost vůči jejich aktivitě. S obdobnou situací se badatel setká na stránkách kronik či v protokolech ze zasedání výborů i dalších organizací. S takovým přístupem se setkali např. členové Občanské besedy v Tovačově. Peřinová, *Vývoj společenské života*, s. 29.

národní pasivitě, ale také proti germanizaci severních a východních moravských krajů. Roku 1909 byl proto v Kojetíně založen místní odbor této organizace. V kapitole věnované vztahu cukrovarů a města si jistě vzpomeneme na ostře kritický článek o rytíři Gutmannovi a jeho záměru zřídit v 90. letech ve městě cukrovar, což mělo mít za následek germanizaci obyvatel. Ostatní německé cukrovarny byly na stránkách novin nezřídka nazírány stejnou optikou.²³¹

Spolková činnost byla tedy ve zkoumaných lokalitách bohatá.²³² Bližší pozornost ale bude věnována pouze dvěma typům spolků. Prvním z nich jsou tzv. okrašlovací spolky, které se staraly o úpravu a zvelebování měst. Zmíněny budou i hospodářské spolky, které spíše, než na kultivaci města cílily na „kultivaci“ jeho obyvatel – nejen na poli těžkého průmyslu docházelo k významným objevům a vynálezům, které usnadnily výrobu a distribuci. I v zemědělství se během druhé poloviny 19. století uplatňovaly nové, lepší postupy ať už v chovu zvířat, či pěstování plodin. Nicméně aktivní využívání těchto metod záviselo na rolnících samotných a jejich zájmu o to se vzdělávat. Hospodářské spolky v tomto směru sehrály důležitou roli, jejich představitelé zprostředkovali rolníkům odborné časopisy, pořádali přednášky nebo hospodářské výstavy.

I z toho stručného nástinu funkcí obou spolků je patrné, že představovaly určitý inovativní, modernizující prvek, který, jak bude nastíněno v následujících podkapitolách, často nelehce prosazoval návrhy na zlepšení vzhledu města, hygienických podmínek v ulicích, potažmo hospodářských postupů usnadňujících práci i výdělek. Oba spolky pak mohly narazit na dva hlavní problémy, které jejich snahy mařily nebo brzdily – prvním z nich, jistý konzervatismus maloměstské, převážně rolnické společnosti, z počátku přijímal novoty velmi pomalu a s nedůvěrou. Vedle něj však o úspěchu či neúspěchu snah rozhodovaly finance. Především okrašlovací spolky byly omezovány svým malým rozpočtem, čímž byly velmi často odkázány na dobrou vůli obce či jiných institucí (zpravidla silniční výbory).

Okrašlovací spolky

Motivací k zakládání okrašlovacích spolků byl postupně narůstající zájem o prostředí, v němž občané jednotlivých měst žili. Důvodem tohoto zájmu byla nejen nově se etablující

²³¹ Cibulka et al., *Čas změny*, s. 227.; Řezáč et al., *Kojetín*, s. 74.; SOKA Přerov, OKÚ Přerov, inv. č. 73, *Seznam spolků*.

²³² Ze seznamu spolků pro Kojetín a Tovačov vyplývá, že jenom v období od poloviny 19. století do první světové války (včetně roku 1914) vzniklo i s výše zmíněnými celkem 28 spolků, v Tovačově během stejné doby 14. SOKA Přerov, OKÚ Přerov, inv. č. 73 *Seznam spolků*.

obecní samospráva s mnoha pravomocemi v oblasti péče o obec, ale také postupně probíhající procesy industrializace a urbanizace. Spojitost mezi dopady průmyslové výroby na životní prostředí a okrašlovacími spolky jakožto prvními ekologickými organizacemi ovšem nelze hledat. Zároveň je ale důležité upozornit na skutečnost, že v zemědělských oblastech mohli vzdělanější sedláci a hospodáři záměrně věnovat větší péči přírodě a jejímu zvelebování, aby nedocházelo např. k erozi půdy na polích.²³³ Během 2. poloviny 19. století ovšem došlo k zásadní reorganizaci dne na pracovní a volný čas. Ve svém volném čase lidé hledali možnosti jeho smysluplného trávení a pobyty v přírodě se staly velmi oblíbené. Začala tedy vznikat poptávka po parcích a sadech přímo v obcích, kde by lidé mohli pobývat na čerstvém vzduchu. Obecní zastupitelstvo ovšem zpočátku vynakládalo jen malé prostředky k jejich udržování, větší část peněz musela být investována do hygienických opatření, infrastruktury a školství. Okrašlovací spolky na sebe převzaly péči o městskou zeleň. Jak bude ale zmíněno dále v textu, nedělo se tak zcela bez souhlasu nebo pomoci obecních výborů. Pro ně se časem stal stěžejní vzhled města. Snaha navenek dobře reprezentovat byla jejich hlavní motivací ke spolupráci s okrašlovacími spolky.²³⁴

Péče o městské parky byla tedy jedním z motivů k založení okrašlovacího spolku. Bylo to tak v případě kojetínské organizace, jež byla schválena moravským místodržitelstvím 26. 6. 1879 (č. 11 001), s cílem pečovat o sady a parky v Kojetíně (to zahrnovalo výsadbu stromů, péči o chodníky, odvodňování parku apod.). Především šlo o Rudolfovy sady, vysázené roku 1882 (dnes ulice Svatopluka Čecha) a parku na Šprlochu (dnes Palackého ulice), jehož realizace proběhla v letech 1885–1887.²³⁵

V Hulíně byl spolek založen z jiných příčin, ačkoliv údržba sadů a zeleně patřila také k jeho agendě. Z prvního zápisu v knize protokolů se dovídáme, že se město dlouhodobě potýkalo s problémem podmáčené půdy, který vedl k nestabilním cestám a chodníkům, vzniku hnilých bažin a bláta: „*Půda pod městem postrádá šterku, kterýž by vodu dospodu propouštěl, musí tedy všechna voda tak dlouho v nejvrchnější vrstvě, tedy v blátě, setrvati, až se větru,*

²³³ Renata Kafková ve své studii odpovídá na provokativní otázku z názvu „Okrašlovací spolek v Novém Jičíně (1878–1914). Předchůdce ekologických organizací?“, že o ekologii v tomto případě jít nemohlo. V druhé polovině 19. století ještě nebyly dopady průmyslové výroby na životní prostředí známe. KAFKOVÁ, Renata: *Okrašlovací spolek v Novém Jičíně (1878–1914). Předchůdce ekologických organizací?* Vlastivědný sborník Novojičínka, 56. – 57. svazek, 2007, 60.

Aby nedocházelo k erozi půdy, vysazoval záhlinický rodák František Skopalík stromy mezi jednotlivými lány. Cibulka et al., *Čas změny*, s. 237.

²³⁴ Kafková, *Okrašlovací spolek*, s. 48. Cibulka et al., *Čas změny*, s. 237.

²³⁵ CEKOTA, Vojtěch: *Okrašlovací spolek Kojetín*. Inventář 1879–1941. Tovačov 1972, nečíslováno. Inventář je přístupný v digitální podobě.

slunci a chodcům podaří ji vysušiti. Arci smutný stav nehledě ani ku kráse zevnějšku. Zakládáním pevných trotoirů, vysypáváním škváry, zbytky to uhlí, stává se spojení pohodlným.“ K tomu ale docházelo jen pozvolna, což chtěl okrašlovací spolek napravit.²³⁶

Organizace okrašlovacích spolků se zásadně nelišila od jiných sdružení. Skládaly se z členské základny, z níž se na valných hromadách volil spolkový výbor a z něj starosta spolku, jednatel a pokladník. Členové byli rozděleni do několika kategorií. Čestným členem mohla být valnou hromadou prohlášena osoba, která se svými činy zasadila o blaho spolku. Zakládající členové byli ti, kteří složili spolku jednorázový poplatek 20 K. Přispívající členové pak platili roční poplatek ve výši 1 K, který byl splatný vždy v prvním čtvrtletí každého roku. V Kojetíně pak při vstupu do spolku zaplatil každý zájemce 1 zl. a dále měsíčně 20 kr.²³⁷

Kdo byli členové spolku? Těmi se zpravidla mohli stát lidé, kteří byli schopni pravidelně platit členské poplatky. Bez nich by spolek nemohl plnit úkoly, které si předsevzal. Samotné příspěvky ovšem nebyly závratně vysoké. Iniciace pro založení spolku vzešla v Hulíně od učitelů místní chlapecké a dívčí měšťanské školy, v čele s Aloisem Segethem, který byl aktivní ve spolku od roku jeho založení (1896) až do roku 1909, kdy rezignoval na svou funkci. U kojetínské organizace není snadné dohledat, kdo vznesl návrh a zasadil se o její založení, jelikož dochované prameny jsou spíše kusé. Víme ale, že roku 1889 byl starostou spolku obchodník Antonín Mazal, náměstkem farář P. Rudolf Secký a jednatelem a pokladníkem advokát dr. Raimund Skládal. Roku 1888 došlo také k doplnění spolkového výboru o nového člena, c. k. okresního soudce Theodora Dussika.²³⁸ Šlo tedy převážně o příslušníky vzdělané, majetnější vrstvy občanů města. Obdobná situace panovala i ve spolcích v jiných městech. Například v Kroměříži stáli u založení organizace obchodník Josef Rakoviča, c. k. soudní adjunkt Bedřich Kancnýř, v Novém Jičíně stál v čele první schůze přípravného výboru hostinský Ludwig Faschank.²³⁹

Počet členů byl pro oba spolky velmi důležitý. Ti byli totiž jedním z nejjistějších příjmů spolkové pokladny. Ačkoliv v prvních letech od založení se oba spolky těšily zájmu svých členů i ostatních občanů Hulína a Kojetína, postupem času docházelo především v Hulíně k razantním úbytkům členů, které měly vliv na rozsah prováděných prací. V jeho případě se

²³⁶SOKA Kroměříž, fond B-1 44 Okrašlovací spolek Hulín, inv. č. 1, *Kniha zápisů protokolů spolku*. (Dále jen fond B-1 44).

²³⁷SOKA Kroměříž, fond B-1 44, i. č. 1, *Kniha zápisů*.; Cekota, *Okrašlovací spolek*, nečíslováno.

²³⁸ Tamtéž.

²³⁹ ZEŽULOVÁ, Jitka: *Kroměřížský okrašlovací a zalesňovací spolek*. Archivní ročenka Státního okresního archivu Kroměříž 1998. Bystřice pod Hostýnem 1998, s. 61. Kafková, *Okrašlovací spolek*, s. 51–52.

dovídáme, že ačkoliv měl v roce 1903 82 členů, následující rok došlo k jejich hromadnému vystupování, čímž se celkový počet snížil na 62. V roce 1911 procházel spolek krizovým obdobím, kdy svou činnost kvůli skutečně malému počtu členů (37) omezoval na nejnútnejší a nejméně finančně náročné úkoly, jako byla údržba již zbudovaných parků.²⁴⁰ Na valných hromadách i schůzích výboru byla tato okolnost často připomínána. Roku 1899 žádal člen Augustin Očadlík, „*aby spolek snažil se získati nových členů zvláště mezi inteligencí v Hulíně.*“ Situace nebyla lepší ani v následujících letech: „*Mluví se sice o získání členů v každé valné hromadě i výborové schůzi, ale zdejší obyvatelstvo je nevšimavé proti našemu spolku, bohužel na svou vlastní škodu [...]*“. Ačkoliv výsledky práce spolku se záhy po jeho založení ve městě začaly projevovat, jeho vedení nemohlo zabránit tomu, aby počet členů klesal: „*S politováním však konstatovati, že členstva spolku nejen nepřibývá, nýbrž ubývá, ač jest tuším vedle spolku hasičského jediný spolek v Hulíně, který pro blaho všeho občanstva nezištně působí.*“ Údajně se totiž objevil názor, že spolku ve městě vůbec není třeba.²⁴¹

V Kojetíně také docházelo k občasnému kolísání počtu členů. Roku 1888 čítala organizace celkem 79 členů, o dva roky později ale jejich počet klesl na 58. Mohlo se stát, že se členové spolku přestěhovali do jiného města, a proto organizaci opustili. Nelze ovšem vyloučit ani to, že občané postupně ztráceli o spolek zájem a mnohdy jeho činnost (ať už cíleně, či bezděčně) mařili.²⁴² Mezi rodilými kojetínskými občany nebyl o spolek valný zájem, jak vyplývá ze zápisu z 20. 9. 1888: „*Z uvedených 61 členů jest pouze jen třetina trvale usedlých kojetínských občanů, kdežto ostatní dvě třetiny jsou přistěhovalí, aneb pouze přechodně v Kojetíně se zdržující. Tito cizí pánové uznavše blahodárny účel našeho spolku, obětují své příspěvky ku okrášení našeho města, a měli by zajisté sloužiti za dobrý příklad našim pánům měšťanům [...]*“.²⁴³

Počet členů se následně odrážel ve výši financí, které měl spolek k dispozici (roční/měsíční poplatky již byly zmíněny v předchozích odstavcích). Nebyl to však jediný zdroj příjmů – ve stanovách hulínského spolku jsou uvedeny kromě něho ještě další dva: dobročinné dary a výtěžky ze zábav.²⁴⁴ Na rozdíl od členského příspěvku byly poslední dva spíše nepravidelné a závisely na dobročinnosti movitějších občanů měst. Takový způsob získávání peněz byl běžný i u ostatních spolků. Ty okrašlovací se ovšem často dostávaly do složitých

²⁴⁰SOKA Kroměříž, fond B-1 44, i. č. 1, *Kniha zápisů*.

²⁴¹Tamtéž.

²⁴²SOKA Přerov, fond Okrašlovací spolek Kojetín, inv. č. 2 *Deník členských příspěvků*; Tamtéž, inv. č. 3, *Protokoly valných hromad, výborových schůzí, jednatelské spisy, přípisy*.

²⁴³SOKA Přerov, fond Okrašlovací spolek Kojetín, inv. č. 3, *Protokoly*.

²⁴⁴SOKA Kroměříž, fond B-1 44, i. č. 1, *Kniha zápisů*.

situaci, jelikož peníze, které měly k dispozici, musely být nutně investovány do zkrášlování měst, udržování sadů, případně do finančně náročnějších projektů, které by zpříjemnily městské prostředí a poskytovaly občanům další možnost trávení volného času (např. plovárny). Pokud se ale spolku peněz nedostávalo, zredukoval svou činnost pouze na nejnútnejší a zároveň nejlevnější práce. Tím se ale mohl v očích občanů jevit jako nepotřebný, jelikož o městskou zeleň se mohl starat i obecní výbor.²⁴⁵ Okrašlovací spolky se tak dostaly do začarovaného kruhu, z něhož se mohly dostat díky trpělivosti, vytrvalosti, ale především za pomoci obecního výboru, příp. darů od bohatých podnikatelů či státních úředníků.

Takový scénář byl běžný i pro hulínský a kojetínský spolek. Činnost hulínské organizace za rok 1899 shrnul zapisovatel následovně: „*Činnost spolku Okrašl. v minulém roce nelze nazvat vynikající, čehož příčiny jsou několikové: přední a hlavní jest nedostatek finančních prostředků, neboť kde se těch nedostává, nelze ničeho podniknouti.*“ O rok později byla situace obdobná: „*Výboru spolku nescházelo zajisté dobré vůle podniknouti vše, co spolek okrašlovací sobě vytknul, a přičinil se všemožně, aby vytknutého cíle došel. - Nestalo-li se tak úplně, nemůže býti spolkovému výboru vytýkáno, a dlužno příčiny menšího úspěchu hledati v okolnostech jiných, z nichž na prvním místě jest nedostatek finančních prostředků. – Jest samozřejmo, že za členský příspěvek roční -K nelze pustiti do podniků, kteréž vyžadují celé sta.*“

Jak ale ukazuje shrnutí příjmů a výdajů spolku za deset let své činnosti v roce 1906, velmi často mu v jeho snahách o zvelebení města pomohly další instituce či dárci. Od roku 1896 do roku 1904 činil příjem spolku 5 870 K, vydání bylo o něco málo vyšší (6 008 K). „*Z příjmu toho připadá jako příspěvek zastupitelstv. obce Hulína: 3 694 K, příspěvek silničního výboru 186 K, Občanské záložny v Hulíně 620 K a ostatek asi 1 570 K činí příspěvky členů.*“ Z těchto peněz šlo nejvíce na cesty a chodníky (4 038 K), za stromy a jejich vysázení bylo vyplaceno 866 K, za udržování sadů 450 K, za plovárnu 406 K a konečně za lavice 30 K.²⁴⁶

V Kojetíně byla situace obdobně tíživá. Již bylo zmíněno, že se spolek potýkal s nezájmem kojetínských občanů o jeho činnost a malým počtem členů. Ti v roce 1888 na příspěvcích stěží vybrali 150 zl, což byl obnos „*tak nepatrný, že pouze nádenické práce každého roku potřebné jej vyčerpají.*“ Na druhou stranu se ovšem nedá upřít odhodlanost a zapálenost členů, kteří se následujícího roku domluvili, že se na vzniklý schodek v rozpočtu dobrovolně složí a uhradí jej. Spolek se také nemusel potýkat s tím, že by někteří z řádně zapsaných členů

²⁴⁵ V případě novojičinského obecního výboru bylo zjištěno, že sice na parky a sady vykládal určitou finanční částku, ta ale mnohdy netvořila ani 1 % obecního rozpočtu. Kafková, *Okrašlovací spolek*, s. 49.

²⁴⁶SOKA Kroměříž, fond B-1 44, i. č. 1, *Knihy zápisů*.

neplatil požadovaný poplatek: „[...] *musím ku cti našeho spolku a všech jeho členů se zadostiučiněním a pokladnickou hrdostí konstatovati, že se příspěvky od všech členů řádně zapracují, že v předešlých letech málokdy nějaké nedoplatky byly a že tohoto roku úplně zaplacený jsou.*“

Obecní zastupitelstvo a okresní silniční výbory mohly (a také tak často činily) finančně vypomocet ve chvílích, kdy se peněz na okrašlovací činnost nedostávalo. Vedle občanských záložen pak v Hulíně i v Kojetíně na seznamu dárců často figurovaly i cukrovary, potažmo podílníci a ředitelé cukrovarů. Ti mohli spolek podpořit finančně, vítaná ale byla i materiální podpora. V Kojetíně bylo velmi často zmiňováno jméno Theodora Redlicha: „*Vždy dobročinný a našemu spolku příznivý pan Theodor Redlich zavezl svými povozy veškeré ty cesty škváry ku upevnění půdy. [...] Krom toho obdržel náš spolek značnější dary od p. Theodora Redlicha 30 zl [...]*“²⁴⁷

Krátce po založení se hulínský spolek pustil energicky do díla a ihned si stanovil úkoly, kterých chtěl v následujících letech dosáhnout. Záhy se ale ukázalo, že nedostatečné finance nebudou jediným problémem, se kterým se budou muset představení spolku vyrovnat. Na první valné hromadě bylo upozorněno, že návrh, který byl učiněn obecnímu zastupitelstvu, nebyl dosud projednán. Jednalo se o zřízení sadu kolem hulínského rybníka v místě, „*kudy mnoho cizích lidí k nám přichází, a proto už, jakož i pro vlastní uspokojení, vzhledem ku zevnějšku města našeho, by bylo slušné bývalo, místo ono ozdobiti sadem. Žádost podána sl. obec. výboru však dosud vyřízena nebyla a otázka tohoto sadu stojí dosud nerozhodnuta.*“ Stejně tak to bylo i v případě budování chodníků na náměstí. Zde byla ale situace poněkud složitější. Jak již bylo psáno výše, cílem spolku bylo zpevnování silnic a budování chodníků, aby se předcházelo tvoření bláta. Proto byli majitelé domů na náměstí požádáni, aby svou část chodníku před domem vydláždili. Nicméně „*pouze majetnice domu vedle obecního hostince, slečna Rozehnalová na uctivou žádost spolku hned dala zařídit pevný chodník.*“ Ostatní majitelé domů pak údajně vyhýbavě uváděli, že z nejrůznějších problémů chodník vybudovat nemohou. Proto se spolek obrátil na obecní výbor, aby majitelům daný úkol přímo nařídil.²⁴⁸

Spolek se snažil také přesvědčit obecní výbor, aby zakázal vypouštění hnojůvky do ulic a omezil a reguloval projíždění povozů přes náměstí. V obou případech však na dlouhou dobu bezvýsledně. Přitom šlo o praktické nařízení. Povozy, jezdící volně přes náměstí, by napříště

²⁴⁷SOKA Přerov, fond Okrašlovací spolek Kojetín, inv. č. 3, *Protokoly*.

²⁴⁸SOKA Kroměříž, fond B-1 44, i. č. 1, *Knihy zápisů*.

neničily chodníky a cesty. V případě hnojůvky šlo především o hygienické podmínky. V každém směru usilovali členové spolku také o náležitý vzhled města a přeměnu jeho původně venkovského charakteru: „*Mnoho ještě vody uteče, nežli bude náměstí naše poněkud slušněji městským způsobem upraveno.*“

Okrašlovací spolek v Kojetíně se také několikrát setkal s neochotou občanů. Jednou z hlavních náplní, kvůli které byla tato organizace založena, bylo zřízení a udržování parků, mj. také Rudolfových sadů. Jak ale záhy členové spolku s nevolí zjistili, obyvatelé, lépe řečeno jejich domácí zvířectvo park ničilo: „[...] *sady naše [se] od obecnstva nešetří, ano řeknu skoro, že se od některých úmyslně poškozují. Jmenovitě v Rudolfových sadech jsou obyvatelé, kteří ústním a písemným vyzváním od okrašlovacího spolku jim učiněným nevyhovují a do sadů nejen svou všechnu drůbež vypouštějí, trávníky šlapou, také jiným každý krasocit urážejícím způsobem sady poškozují a hanobí.*“ Stížnost byla adresována již roku 1889 obuvníkovi Františku Hedvíčkovi, stolaři Tomáši Škáblovi a majitelce domu Josefíně Cuvalové. Ve stížnosti stálo, aby adresáti pásli svou drůbež výhradně na dvorku, nikoliv v sadech, a pokud by tak nebylo učiněno, hrozil spolek podat žalobu k soudu. Na valné hromadě následujícího roku bylo však upozorněno na to, že „*proti takovým škůdcům nemá však spolek žádné moci, a dokud slavné představenstvo obecní samo k takovým nepřístojnostem dohlížeti nebude a škůdce takové nepotrestá, nelze nám je odstraniti.*“ Proti volné pastvě domácího zvířectva zakročil i obecní výbor v Hulíně. Roku 1861 takové chování trestal pokutou 50 kr. Ve starší literatuře bylo ve spojitosti s tím uváděno, že šlo o útlak domkařů a hoferů ze strany majetnějších sedláků a měšťanů. Autoři nejnovější publikace o dějinách města upozorňují na to, že se obecní výbor spíše snažil o udržování čistoty a pořádku na náměstí, které město neustále upravovalo.²⁴⁹

I přes všechny problémy a nedostatek financí ale spolky úspěšně dál pokračovaly ve své činnosti. V obou městech došlo ke zřízení hned několika sadů, opatřených lavičkami. V Hulíně také navíc vznikla roku 1899 městská plovárna, a to především díky spolupráci s ředitelem Primavesiho cukrovaru, který spolku povolil zřídit plovárnu u nádržek za cukrovarem. Tomu napomohla také materiální a finanční pomoc obecního zastupitelstva a občanské záložny. V roce 1907 pak činil příjem z provozu plovárny celkem 42 K 14 h.²⁵⁰ Dále bylo položeno hned několik chodníků, některé z nich byly opatřeny i svítilnami. Spolek také požádal silniční výbor

²⁴⁹ SOkA Přerov, fond Okrašlovací spolek Kojetín, inv. č. 3, *Protokoly*.; Fiala et al., *Hulín*, s. 155. Pro polemizování se starší literaturou viz poznámku 19, tamtéž.

²⁵⁰ Ceny lístků byly stanoveny následovně (k roku 1905): za celou sezonu 1 K 50 h, jednorázový lístek pro dospělého 10 h, pro studující a dospívající žáky za 4 h, pro děti za 2 h. Chudí lidé dostali jednou týdně lístek zdarma. Roku 1907 se tedy prodalo 13 sezónních lístků, 142 dospělých, 86 lístků pro studující a žáky a 250 dětských. SOkA Kroměříž, fond B-1 44, inv. č. 1, *Knihy zápisů*.

o povolení ke zbudování několika mostků přes řeku Moravu. Nejprve si ovšem stěžoval na to, že silniční výbor nebere spolek na zřetel a v oné záležitosti míní jednat pouze s obecním výborem. Díky ochotě druhého zmíněného ovšem k výstavbě přeci jen došlo.

V Kojetíně bylo díky činnosti spolku zbudováno několik parků. Po výstavbě nové školní budovy v 80. letech 19. století se spolek také přičinil o to, aby bylo prostranství kolem školy hezky a vkusně upraveno. Náklady na tuto akci přitom hradil obecní výbor.²⁵¹

Ze zápisů obou organizací je patrné, s jakým záměrem byly jednotlivé úkoly a cíle vytyčovány. Pomineme-li hygienické opatření, záleželo členům spolků také na tom, aby se městečka v rychle se modernizující době dobře navenek reprezentovala. O to větší motivaci k tomu jistě měl Kojetín, který se stal sídlem okresního soudu. Ačkoliv se ze začátku v obou případech zdála komunikace s obecními výbory spíše problematická, bylo i v zájmu samotného zastupitelstva obce, aby město neupadalo, ale naopak vzkvétalo. Čisté ulice, upravené parky a sady i městská plovárna byly vizitkou i samotných zastupitelů. V obou spolicích působili i členové obecních výborů, v Hulíně např. Josef Omasta, či Augustin Očadlík, v Kojetíně Eduard Dudík.

Hospodářské spolky

Jejich historie sahá až do 18. století, na Moravě působila především *C. k. společnost pro zvelebení orby, přírodoznalectví a vlastivědy* (další název *C. k. moravsko-slezská společnost pro zvelebení orby, přírodoznalectví a vlastivědy*, dále pouze pod zkratkou MSHS). Tehdy ovšem neměly takový dosah mezi širší vrstvou obyvatel. Zásadní přelom v jejich existenci přinesl až revoluční rok 1848 a společenské změny, které již byly zmíněny výše. Nově vzniklé ministerstvo orby reorganizovalo strukturu dosavadních hospodářských organizací, a co je důležitější, umožnilo zřizovat jejich filiálky. To vše z důvodu působit na co největší počet rolníků. Existovala zde reálná obava, že nebudou zcela schopní a ochotní přizpůsobit se výtěžkům moderní doby a přetrvají u svých, z hlediska produkce ne příliš efektivních návyků.²⁵² Ačkoliv byl tento stav kritizován na stránkách hospodářského tisku, např. zmíněným Františkem Skopalíkem²⁵³, hospodářské spolky či jednoty se ale ukázaly mnohem účinnější,

²⁵¹ Řezáč et al., *Kojetín v proměnách*, s. 74.

²⁵² Cibulka et al., *Čas změny*, s. 182–183.; FIŠER, Zdeněk: *Hospodářský spolek v Tovačově na počátku své existence (1865–1870)*. Sborník Státního okresního archivu v Přerově 1995. Přerov 1995, 86–96, konkrétně s. 86.

²⁵³ Fišer, *Hospodářská jednota*, s. 56.

protože, jak si samy uvědomovaly, “*spolčování jest nejmocnější páka ku povznesení k blahobytu.*”²⁵⁴

Až do 60. let 19. století působila v Čechách i na Moravě síť filiálek hospodářských spolků, každý z nich byl přímo napojen na reorganizovanou mateřskou organizaci. Vztahy mezi organizacemi postupně slábly, což vedlo (také díky lepšímu politickému klimatu) k jejich osamostatnění, či zakládání zcela nových hospodářských spolků.²⁵⁵ Za svůj cíl si kladly nejen pozitivně působit na místní rolníky, rozvíjet jejich znalosti v zemědělství, seznamovat je s novinkami, jež usnadňovaly práci (nové stroje, nářadí, metody a postupy) nebo znamenaly příležitost k vyššímu výdělku (pěstování výhodnějších plodin, např. cukrová řepa).²⁵⁶ Jejich značný význam pro rozvoj zemědělství a potravinářského průmyslu v agrárních lokalitách je patrný z článku, otištěném v olomouckém *Našinci*. Anonymní autor z Opavy zběžně líčí českou otázku ve Slezsku a její neutěšený stav, zároveň doporučuje svou pozornost od jazykových potíží a útlaku ze strany Němců přesunout na slezského rolníka a probudit jej k činnosti. Nástrojem k takovému úkolu mají být hospodářské spolky. “*Vidíme na Moravě, že rozličné hospodářské spolky odbývají hospodářské schůzky, hospodářské besídky atd. a že tak všemožně se přičiňují o zvelebení rolnictva a rozšíření osvěty a o duševní probuzení lidu svého rolnického.*” Z článku je také evidentní, že již v té době byly hospodářské spolky vnímány jako nejúčinnější prostředek při zřizování rolnických akciových podniků: “*Pročež bylo-li Vám milí sourodáci možno zříditi si akciový cukrovar, postupte teď o krok dále a zřídte si nový hospodářský spolek.*”²⁵⁷

Zakládání hospodářských spolků bylo projevem širšího agrárního hnutí, které v druhé polovině 19. století nabíralo na intenzitě. Díky působení několika vzdělaných a schopných hospodářů byl hanácký venkov seznamován s organizační a podnikatelskou aktivitou místního rolnictva. Hospodářské spolky byly pouze jedny z několika dalších typů organizací a institucí, které měnily ráz venkova. Vedle nich byly důležité i rolnické záložny, v nichž se shromažďoval rolnický kapitál. Díky tomuto kroku pak bylo možné jej využít při zřizování rolnických podniků, ať už cukrovarů, sladoven, pivovarů či lihovarů.²⁵⁸

²⁵⁴ Moravské noviny, 4. 4. 1862, s. 1. Citováno na základě monografie Cibulka et al., *Čas změny*, s. 184.

²⁵⁵ Cibulka et al., *Čas změny*, s. 183–185.

²⁵⁶ FIŠER, Zdeněk: *Hospodářský spolek v Tovačově na počátku své existence (1865–1870)*. Sborník Státního okresního archivu v Přerově 1995. Přerov 1995, s. 87.

²⁵⁷ Našinec, ročník 2, číslo 18, 2. 3. 1870, *Z Opavy*, s. 2.

²⁵⁸ KRAVÁČEK, František: *Počátky podnikatelské aktivity českého rolnictva na Moravě (zejména na Hané)*. In: *České a slovenské zemědělství v období mezi světovými válkami*. Sborník příspěvků z celostátní vědecké konference konané ve dnech 24. a 25. září 1992 v Uherském Hradišti. Uherské Hradiště 1992, s. 71–78, konkrétně s. 71.

Největšími hospodářskými spolky na Moravě se v 60. letech stala olomoucká organizace, jejíž vznik inicioval středoškolský profesor Jan Rudolf Demel. Její pole působnosti se orientovalo především na polní, lesní a průmyslové hospodářství, činná byla také v šíření vědeckých postupů v chovu dobytka. Mimo to Demel založil i noviny *Hospodář moravský* (r. 1863), na jejichž stránkách se řešily otázky zemědělství, průmyslu i národního hospodářství obecně. Staly se komunikačním médiem pro sedláky a rolníky, kteří se chtěli podělit o své zkušenosti s ostatními. Zároveň propagovaly myšlenku rolnického podnikání.²⁵⁹

Na Hulínsku a Kojetínsku působily nejméně tři takové hospodářské spolky. První z nich byla Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická (1861, dále jen HJZK), u jejíhož vzniku stáli František Skopalík ze Záhlinic a podnikatel Emanuel Proskowetz z Kvasic. O dalších dvou organizacích máme spíše skrovné množství informací. Hospodářský spolek v Tovačově, založený roku 1865, založili pokrokoví obyvatelé Tovačova a okolních vesnic. V této oblasti už působil Demelův hospodářský spolek z Olomouce, potažmo i HJZK (viz členové HJZK). Místní hospodáři ale seznali, že k tomu, aby se úroveň zemědělství na Tovačovsku povznesla, by bylo zapotřebí spolku, který zde bude bezprostředně působit. Olomoucká organizace je totiž od Tovačova příliš vzdálená a samozřejmě svou energii nemůže zcela věnovat pouze tomuto městu a okolním vesnicím.²⁶⁰

V Kojetíně vznikl nejprve roku 1894 Hospodářský místní spolek, z nějž o dva roky později vzešel Hospodářský spolek pro okres Kojetínský.²⁶¹ Z tištěných zpráv HJZK ovšem víme o existenci Hospodářského spolku kojetínsko-přerovského, který již v 80. letech přispěl 10 zl. na zřízení dívčí hospodářské školy v Kroměříži.²⁶²

Působnost hospodářských spolků mohla přesahovat, a zpravidla i přesahovala jimi vytyčenou geografickou oblast a málokdy byla totožná s politickými hranicemi okresů.²⁶³ Jako příklad lze uvést HJZK, v níž byli členy i obyvatelé Přerovska a Kojetínska, nebála se tedy

²⁵⁹ Tamtéž, s. 71–73.

²⁶⁰ Fišer, *Hospodářský spolek v Tovačově*, s. 89–90.

²⁶¹ K poslednímu zmíněnému se mi bohužel nepodařilo dohledat žádné archivní prameny a o jeho existenci vím díky několika zmínkám v novinách a díky seznamu spolků ve fondu Okresního úřadu v Přerově. Stručný odstavec mu také věnuje kniha *Kojetín v proměnách času*, v níž se uvádí, že jeho předchůdcem byl roku 1897 založený Hospodářský spolek pro okres kojetínský. Příčinil se o založení hospodářské školy v Kojetíně. SOkA Přerov, fond OKÚ Přerov, inv. č. 73, *Seznam spolků*. Řezáč et al., *Kojetín*, s. 70.

Ve Státním okresním archivu je k dispozici pouze fond Okresního hospodářského spolku v Přerově, který vznikl z uváděné kojetínsko-přerovské organizace. Dochované archivní prameny tohoto fondu ale pochází pouze z 30. a 40. let 20. století. Viz SAMSONKOVÁ, Marie – FIŠMISTROVÁ, Věra: *Okresní hospodářský spolek Přerov 1933–1944*. Inventář. Přerov 1983, s. 2.

Tovačovský spolek trpí obdobným nedostatkem, počáteční léta jeho existence již zpracoval ve své studii Zdeněk Fišer. Nejlépe zpracovaná je doposud HJZK, z jejíž činnosti se dochoval značný počet pramenů.

²⁶² SOkA Kroměříž, fond Hospodářské jednoty záhlinicko-kvasické B-h 26, inv. č. 29 Jednatelská zpráva 1861–1885, s. 9.

²⁶³ Cibulka et al., *Čas změny*, s. 185.

odbyvat své valné hromady i v Kojetíně. Nutně se ale musela setkat s nesouhlasným postojem Hospodářské jednoty v Olomouci, která si tuto oblast vlivu nárokovala pro sebe.²⁶⁴ To ovšem nemění nic na tom, že cíl měly tyto organizace stejné. Působit v ještě větším měřítku na rolnictvo, vzdělávat ho. Jak uvádí např. průvodní dopis zaslaný MSHS tovačovskými pokrokovými hospodáři v záležitosti založení filiálky spolku ve městě, *“zdejšími hospodářům posud žádná příležitost poskytnuta nebyla praktickým a zároveň laciným způsobem v hospodářském umění se vzdělávati, neb nejbližší hospodářský ústav, totiž filiálka Olomúcká má tak rozsáhlý okršlek, že i při nejlepší vůli do jednotlivých obcí vniknouti a na zvláštní jejich poměry ohled bráti nemůže.”*²⁶⁵

Členská základna hospodářských spolků se skládala převážně z rolnického obyvatelstva, nebyli však jediní. Mezi nimi bychom našli zástupce i dalších povolání či stavů, např. měšťany, kněží, učitele, ale i právníky. Toto nebyl ojedinělý stav, ale obdobná praxe panovala i v dalších moravských organizacích, kdy především iniciátoři vzniku spolků pocházeli ze vzdělanějších i majetnějších vrstev společnosti.²⁶⁶

Jelikož je u ostatních zmíněných spolků složité zjistit složení členské základny, zaměřím se proto pouze na HJZK. Z jednatelské zprávy shrnující více než 10 let činnosti HJZK víme, že členy byli i obyvatelé námi zkoumaných lokalit. Z Hulína pocházelo celkem 15 členů, z nichž bylo 8 rolníků, 4 měšťani, 1 děkan, 1 učitel a 1 obchodník a až na jednoho člena všichni přistoupili již v 60. letech. Z Chropyně se až na jednu výjimku přihlásilo 6 členů během 70. let. Dva z nich byli spojeni s cukrovarem (vážný, ředitel), 3 byli rolníci a jeden hostinský. Z Kojetíně přistoupil jeden měšťan (obchodník) a tři učitelé během 60. let. Z Tovačova pocházelo vůbec nejméně členů, pouze dva (hospodářský správce a zahradník), vzhledem k vzniku tovačovského hospodářského spolku je ale pochopitelné, proč pouze tak málo.²⁶⁷

Bohužel údaje o počtu členů se pro tovačovskou organizaci nedochovaly. V případě Hospodářské jednoty záhlinicko-kvasické víme, že nejvyššího počtu členů dosáhla v roce 1866, kdy sdružovala celkem 581 osob. HJZK se samozřejmě také musela potýkat s úbytkem členů, jako v případě dalších spolků. Stejná situace se dá předpokládat i v Tovačově, v jehož spolku také docházelo k obdobím útlumu aktivity.²⁶⁸

²⁶⁴ Fišer, *Hospodářský spolek v Tovačově*, s. 88–89.

²⁶⁵ Dopis z 11. června 1865, adresovaný MSHS, citováno dle: Fišer, *Hospodářský spolek v Tovačově*, s. 89–90.

²⁶⁶ Cibulka et al., *Čas změny*, s. 184–185.

Fišer, *Hospodářská jednota*, s. 70.

²⁶⁷ SOkA Kroměříž, fond B-h 26, inv. č. 29, *Jednatelská zpráva 1861–1885*, s. 28–29, 39–40.

²⁶⁸ V případě HJZK registrujeme členy např. z Rataj, Kroměříže, Napajedel, Trávníka, Kvasic, Malenovic, Hulína atd. Fišer, *Hospodářská jednota*, s. 70. V tovačovské organizaci působili nejen místní rolníci, ale také obyvatelé Biskupic, Troubek, Klopotic, Oplocan, Charvát atd. Fišer, *Tovačovský hospodářský spolek*, s. 88.

Zajímavou se v případě hospodářských spolků jevila otázka národnosti. Zvláštní případ registrujeme ve stanovách HJZK, jež obsahují informaci o tom, že jednacím jazykem spolku má být výhradně čeština. Celkem logicky je to odůvodněno tím, že spolek zastupoval zájmy rolnického obyvatelstva, které v tomto regionu náleželo především k českému národu. Tato část stanov sice explicitně nevyklučovala členství Němců, nicméně ti museli s tímto nařízením dopředu počítat. Tato skutečnost je vysvětlována tak, že jde o projev postupně rostoucí důležitosti postavení české národní strany v regionu, což bylo následováno hromaděním českého finančního kapitálu. Logickým vyústěním této situace pak bylo založení prvního rolnického cukrovaru v Kroměříži (1868), právě díky činnosti a angažovanosti HJZK, který byl následně vnímán jako “[společně s kroměřížským úvěrním spolkem, pozn. aut.] *ústavy vlastenecké, vzájemně na vlastenecké obyvatelstvo Hané odkázané, vlasteneckými muži řízené, a výborně prospívající.*”²⁶⁹

Cílem hospodářských jednot bylo především překonat zažitá tradiční postupy a pracovní návyky rolníků a ukázat jim, že moderní doba přinesla mnoho práci ulehčujících alternativ: „*Považte, že žijeme v době, kde nestačí k řádnému vedení hospodářství hospodaření dědičné, jehož zásadou jest: tatíček tak dělali a byli živi, tož já taky tak dělat budu a – však otázka je, budeš-li živ!? – tatíček tak hospodařili, tatíček ale neplatili tak, jak ty platit musíš – tatíček tak hospodařili – za tatíčka ale nekřižovaly se železnice po celé Evropě; tak že v nynější době nepostačí jen setí obilí, ale musí rolník chtít nechtě pěstovat i jiné plodiny, o kterých se tatíčkovani v noci nezdálo. Doba naše vyžaduje a čím dále tím více vyžadovati bude rolníky, kteří musí sobě přisvojit vědy hospodářské a kteří – chtějí-li obstáti, musí chopiti se pokroku a přiučiti se vedení hospodářství tak, aby rolník z něho aspoň částečný užitek pro sebe a rodinu vyzískal.*“²⁷⁰ Tento úkol plnily spolky za pomoci hned několika osvětových činností: v prvé řadě svým pravidelným scházením se na schůzích výboru či valných hromadách, kde se kromě organizačních záležitostí projednávaly i otázky týkající se stavu rolnictva na Hané, členové upozorňovali na nové postupy v práci v hospodářství, v péči o dobytek apod. Mimo to byly pořádány různé přednášky a tzv. polní kázání pro široké obecnstvo, kde tato vzdělávací činnost pokračovala. Největšími triumfy hospodářských spolků ale byly dvě konkrétní události: uspořádání hospodářské výstavy nebo účast na ní, a založení hospodářské školy.

²⁶⁹ Fišer, *Hospodářská jednota*, s. 51.; Našinec, r. 13, č. 103, 4. 9. 1881, *Z Kroměříže (Sbírky na Národní divadlo – Železnice do Zdounek)*, s. 2.

²⁷⁰ SOkA Kroměříž, fond B-h 26, inv. č. 21, Korespondence spolku 1875, *Plakát s výzvou rolníkům ohledně založení hospodářské školy v Kroměříži*, 1. 7. 1875.

Hospodářské výstavy pořádané již od 50. let během let ukazovaly, nakolik se hospodářství na Hané modernizovala a proměňovala: „*Taková výstava jest takřka veřejnou zkouškou rolníků a průmyslníků o jejich časovém pokroku.*“²⁷¹ Zároveň však umožnily nejširšímu publiku na vlastní oči spatřit nové zemědělské stroje, v majetku většinou velkostatků. Postupně se ale k takovým investicím odhodlávaly i obce, především v případě skutečně drahých strojů, které pak následně půjčovaly zájemcům. Bezprostřední kontakt s modernizací v zemědělství tak pomáhal změnit zmíněnou tradiční mentalitu rolníka, ačkoliv k tomu nemohlo dojít okamžitě. Dr. Jan Kozánek ještě na výstavě roku 1872 v Kroměříži vzpomínal na první výstavu z roku 1865 následovně: „*Naše první výstava došla mnohé chvály, avšak – jak to při všech lidských podnikách bývá, i mnohé pomluvy. Ano, staré babky ženského i mužského pohlaví sobě povídaly, že prý naše výstava způsobila pruskou válku, že prý výtečný dobytek a výtečné plodiny naší první výstavy přilákaly našeho úhlavního nepřítele o naší drahé vlasti.*“²⁷² Na výstavách pak nebyly pouze pavilony se stroji, ale také věnované chovu dobytka, plodinám a polním výrobkům, zahradnictví, lesnictví, včelařství atd.²⁷³

Zemědělské školství pak zcela převzalo do své reže vzdělávání mladých rolníků a sedláků, kteří již moderní postupy a stroje snáze přijímali. Již v 60. letech se olomoucké a záhlinicko-kvasické jednotě podařilo založit rolnickou školu v Přerově. Ačkoliv o tento ústav zprvu nebyl velký zájem, také z toho důvodu, že měl značné nároky na své studenty, došlo k dalšímu zakládání škol např. v Ivančicích či Velkém Meziříčí.²⁷⁴

Již bylo zmíněno, že na valných hromadách bylo projednáváno několik otázek (většinou 4–6), které připravoval sám výbor, načež o nich s přítomnými rolníky vedl diskuzi nejen o „*čistě hospodářských předmětech, ale raděno se též o poměrech společenských, pokud by nějaké vplyvu na živnost hospodářskou měly neb míti mohly.*“ Podklady pro dané otázky je možné najít ve fondu HJZK a poskytují nám tak skvělý náhled do světa a života hanáckých rolníků ve druhé polovině 19. století. Tak například 31. srpna 1873 na valné hromadě v Dřevohosticích zúčastnění diskutovali nad tím, „*Jaká je příčina, že mnozí rolníci ze svého hospodářství žádného užitku nemají, do dluhů padají, a nezřídka o velikou část, ba i o celé své hospodářství přicházejí? Kterak by se tomu zlu odpomoci dalo?*“

V odpovědi bylo upozorněno hned na několik problémů. Jako první byla uvedena neúroda, v jejímž důsledku se někteří rolníci roku 1863 stali obětmi podvodu. Tehdy se na

²⁷¹ Z proslovy dr. Jana Kozánka na hospodářské výstavě ze dne 8. 9. 1872 v Kroměříži. SOkA Kroměříž, fond B-h 26, inv. č. 31, *Jednatelská zpráva 1865 a 1872*, s. 5.

²⁷² SOkA Kroměříž, fond B-h 26, inv. č. 31, *Jednatelská zpráva 1865 a 1872*, s. 5.

²⁷³ Fišer, *Hospodářská jednota*, s. 64–65.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 85, 88–89.

Moravě objevili osoby, které zdarma rozdávaly obilí přivezené z Polska. Po sedlákovi chtěli pouze podepsat směnku, „*jak lid náš je navyklý vekzl*“, v níž se zavazoval, že po žních zaplatí vyměřenou sumu peněz, „*přičemž nejen kupní cenu, ale i nějaký výděleček a procento úroku si připočítali*.“ To vedlo k tomu, že se někteří rolníci zadlužili, jelikož následující rok 1864 také nebyl úrodný. Ti, kteří nemohli směnku splatit, mohli podepsat další, „*a tak se to táhlo u některých rolníků více roků, až ze set byly tisíce [...]*“. Samozřejmě nevyzpytatelným nebezpečím byly různé živelné pohromy – krupobití, kvůli kterému „*přijde rolník za několik minut o všechnu svou úrodu, naděje jeho je zničená*“; požár, při němž rolník ztratí obydlí, nářadí, stroje, zásoby obilí apod.; úhyn dobytka na různé nemoci. I na této valné hromadě bylo rolníkům vřele doporučeno pojištění majetku, které jim v případě těchto neštěstí mohlo pomoci. Zájem o pojištění byl ovšem mezi rolníky doposud jen malý: „*žal bohu, že ještě tak velká část rolnictva tak lehkovážně spoléhá se na ochranu boží, ba co dím: oni ani na to nemyslí, jakému nebyvalému nebezpečení vystaveni jsou, a než by za několik zlatých, které bez toho jsou obětí a darem pro nešťastné spolubratry nehodou živelnou postižené, než by těch několik zlatých obětovali, a sobě svou živnost zajistili, raději trvají v nebezpečí, až náhle dostaví se záhubný živelný ničitel, jenž na dlouhá léta, ba snad navždy nezacelenou ránu zasadí rolníkům těm*.“

Upozorněno bylo i na sklony k marnotratnosti a alkoholismu: „*Skoro v každé obci najdeme smutný příklad, že některý rolník navykl sobě marnotratnictví, navykl si bumbat, a nejen že ono bumbání stojí peníze, an třeba některý pantáta hostinský neb palírník darmo nalévá, ale píše, a některý píše třídu dvojitou; a tu se takový bumbálek za rok špatně na to kouká, jak velká část jeho jmění přes krk putovala*.“ Opilý hospodář má také sklony k nedbalosti, čímž může jeho hospodářství utrpět značné škody. Také lenost může být výsledkem přílišné náklonosti k tvrdému alkoholu, a proto je rolníkům doporučeno se mu raději vyhýbat: „*Varujme se tedy milí rolníci návyku a neřesti opilství; žádný nesmí a nebude nám závidět, když po lopotné denní práci vypijem džbáněček dva, třeba i 3 piva, tohoto nápoje občerstvujícího a živícího – varujme se ale marnotratnosti, varujme se her, jež jsou zabíjením a ukrádáním drahého času, varujme se ale především návyku hostinec neb palírnu za svůj dům považovat, ba celé dny trávit, a o hospodářství se nestarat. Střežme se nedbalosti!*“²⁷⁵

²⁷⁵ SOKA Kroměříž, fond B-h 26, inv. č. 21, *Korespondence spolku 1875*.

Gramotnost obyvatelstva v průběhu druhé poloviny 19. století²⁷⁶

Potřeba číst a psát byla nabývala v průběhu 19. století na důležitosti. Již v 18. století byly podniknuty kroky, aby se tyto dovednosti šířily mezi obyvatelstvem. Tehdy se také stala alfabetizace doprovodným jevem modernizace společnosti. V 19. století, kdy vlivem tohoto procesu došlo k rozdělení času na pracovní a volný, stoupla poptávka i po jeho smysluplném trávení, a četba (ať už beletrie, poezie, novin apod.) se stala jedním z oblíbených koníčků. Ještě na konci 19. století ale nebyla alfabetizace v českých zemích zcela dovršena, ačkoliv v porovnání s jinými zeměmi Rakouska-Uherska byla na dobré úrovni.²⁷⁷

Ačkoliv výzkum gramotnosti obyvatelstva poskytuje zajímavé informace o obyvatelích konkrétní lokality, v monografiích věnujících se historii zkoumaných měst mu z pravidla není věnován prostor. Pozornost se v tomto ohledu ubírá spíše k historii místních škol, případně činnosti spolků čtenářských či osvětových. Děje se tak pravděpodobně z následujících důvodů: v první řadě jde o výzkum časově náročný a problematický ve vztahu k pramenům – sčítacím operátům. Během vlastního výzkumu gramotnosti obyvatelstva Hulína, Chropyně, Kojetína a Tovačova jsem se ve všech čtyřech případech setkala s tím, že k několika popisným číslům zcela chyběly sčítací archy, nebo byly v takovém stavu, že z nich nebylo možné požadované informace získat. Dále bylo ve sčítacích operátech z roku 1910 v Chropyni zjištěno, že osoba odpovědná za zápis údajů o gramotnosti se dopustila chyby a uvedla, že číst a psát umí i děti předškolního věku, dokonce i ty narozené v roce, v němž probíhalo sčítání. Jelikož je to z logiky věci nemožné, a protože se tím ostatní údaje jeví nespolehlivé, nebyla data z Chropyně z roku 1910 použita.

Dalším možným důvodem, proč není tomuto tématu věnována větší pozornost, je skutečnost, že získané informace z dochovaných operátů nepokrývají celé období (tj. od roku 1850). Úroveň gramotnosti se totiž ve státních rakouských statistikách zjišťovala až od roku 1880. Jaký byl stav předešlých let či v době předbřeznové, není známo. V neposlední řadě je nutné dodat, že ze sčítacích operátů vyplývá pouze to, že daná osoba ovládá čtení a psaní

²⁷⁶ Pod pojmem gramotnost je myšleno umět číst a psát. To jsou také dovednosti, které byly od roku 1880 zjišťovány v rámci sčítání lidu.

Především v první části této kapitoly pracuji hlavně s daty, které mi poskytl výzkum sčítacích operátů z let 1880 a 1910. Ty cituji v té části textu, v níž se o nich poprvé zmiňuji, v dalších částech textu, kde se zabývám především rozбором dat v tabulkách, již ne. Pokud dané informace nepochází ze sčítacích operátů daných lokalit, citaci samozřejmě uvádím.

²⁷⁷ LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – MACKOVÁ, Marie: *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha 2010, s. 196, 269, 272. Porovnání jednotlivých zemí habsburské monarchie viz následující podkapitola.

v obcovací řeči, kterou při vyplňování uvedla. Při procházení sčítacích operátů pro Kojetín z roku 1880 jsem ale narazila na manžele Karla a Franzisku Quittovi²⁷⁸. Jejich sčítací arch je jedinečný v tom, že Karl Quitta ve svém případě uvedl, že umí číst a psát jak v němčině (což byla i jeho obcovací řeč), tak v češtině. Jeho manželka Franziska ovládala čtení a psaní v němčině, česky uměla pouze číst. Vzhledem k povolání Karla Quitta, jenž byl inženýrem ve společnosti *Severní dráhy Ferdinandovy*, se dá předpokládat, že šlo o rodinu ze střední, či vyšší společenské vrstvy. On sám navíc musel absolvovat vyšší vzdělání. Není proto překvapivé, že ovládal oba jazyky, do jaké míry už ovšem nelze odhadovat. Tato informace ale nutně vyvolává otázku, jací další lidé byli gramotní v obou jazycích. Pro mnou zkoumané lokality na ni ovšem není možné odpovědět, jelikož známka dvojjazyčné gramotnosti se objevila pouze v tomto konkrétním případě.

Nicméně i přes výše zmíněné problémy nám výzkum gramotnosti poskytuje zajímavé informace o samotném obyvatelstvu čtyř hanáckých maloměst. V první řadě reflektuje její rozšíření mezi mužským a ženským obyvatelstvem. Ačkoliv znalost čtení a psaní nebyla ve druhé polovině 19. století tolik vzácným jevem, přesto když porovnáme léta 1880 a 1910 pozorujeme zde jisté změny v rozšíření této dovednosti napříč obyvatelstvem – a to jak s ohledem na věk, tak povolání. Pozornost výzkumu je věnována i osobám, které uvedly, že si neosvojily ani čtení, ani psaní.

Úroveň gramotnosti ve vybraných lokalitách

Roku 1910 byla Morava (i Čechy a Slezsko) jednou z korunních zemí habsburské monarchie, které se řadily mezi země s nadprůměrným počtem osob, jež ovládaly čtení i psaní. Průměr pro celkem 17 zemí Rakouska-Uherska²⁷⁹ se pohyboval kolem 812,9 osob na 1000 obyvatel, přičemž pro Moravu statistika uvádí 957,4 osob na 1000 obyvatel. Spolu s např. Horními a Dolními Rakousy, vévodstvím salcburským aj. značně převyšovaly oblasti Bukoviny, Haliče, Dalmácie, Istrie, které byly označeny stran znalosti čtení a psaní za velmi

²⁷⁸ Karl Quitta, narozen 20. 3. 1845 v Brně, domovské právo uvádí v Těšíně v rakouském Slezsku (*Teschen, Schlesien, Österreich*), římskokatolické vyznání, v Kojetíně zaměstnán jako inženýr při Severní dráze císaře Ferdinanda.

Jeho manželka Franziska Quitta, narozena 9. 3. 1855, domovské právo taktéž v Těšíně. Zaměstnání není uvedeno žádné, pravděpodobně se tedy starala o domácnost. Oba dva uvedli jako místo trvalého pobytu Kojetín. SOkA Přerov, fond Okresní úřad Přerov, karton 26, Sčítací operáty obce Kojetín 1880.

²⁷⁹ Statistika uvádí následující: Dolní Rakousy, Horní Rakousy, Salcbursko, Štýrsko, Korutansko, Kraňsko, území Terst, dohromady hrabství Gorice a Gradiška, Istrie, Tyrolsko, Vorarlbersko, Čechy, Morava, Slezsko, Halič, Bukovina a Dalmácie. Viz *Österreichische Statistik*. Neue Folge. Band 1. Heft 2. Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande; die körperlichen Gebrechen; die soziale Gliederung der Haushaltungen. Wien 1914, s. 41.

zaostalé. Osvojování si znalosti čtení a psaní bylo ale ještě ve druhé polovině 19. století stále probíhající procesem, což je patrné i z výzkumu sčítacích operátů pro čtyři zkoumaná maloměsta.²⁸⁰

Níže přiložená tabulka č. 11 nastiňuje situaci v roce 1880, kdy se poprvé začala zjišťovat gramotnost obyvatelstva.

Tabulka 11 Úroveň gramotnosti v politickém a soudním okrese a ve zkoumaných lokalitách v roce 1880²⁸¹

Úroveň gramotnosti	Číst a psát		Pouze číst		Neuvedeno	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Politický okres Kroměříž	14807	14732	952	2585	4517	5618
Soudní okres Kroměříž	7749	7378	529	1333	2207	2674
Hulín	854	841	119	173	281	365
Chropyně	722	593	34	149	246	302
Politický okres Přerov	19335	19363	1382	3421	5653	6329
Soudní okres Kojetín	9058	9850	646	1535	2718	3211
Kojetín	1382	1373	44	156	442	530
Tovačov	784	796	114	185	237	360

Z ní jsou patrné určité vzorce, které se ve všech čtyřech lokalitách opakují. Kromě Tovačova pozorujeme v ostatních třech městech, že číst a psát umělo více mužů než žen, ačkoliv rozdíly mezi pohlavími nejsou v této kategorii příliš značné. Pouze v Chropyni tento rozdíl přesahuje počet 100 osob, v Hulíně a Kojetíně se pohybujeme v řádech desítek. V Tovačově naopak více žen než mužů uvedlo, že umí číst i psát.

Ve druhé kategorii, do níž patří osoby, které uměly pouze číst, sledujeme opačnou situaci, tedy že mužů je méně než žen. Zásadní rozdíl, pohybující se v počtu přes 100 osob pozorujeme v Chropyni a Kojetíně, naopak Hulín a Tovačov se pohybují v rozmezí 50–71 osob.

Třetí kategorii, věnovanou zcela negramotným osobám, tvoří dospělí i děti předškolního věku dohromady. Proto celkové číslo zcela neodpovídá skutečné situaci. Z tabulky by se tedy

²⁸⁰ Tamtéž, s. 41.

²⁸¹ Tabulka byla sestavena následovně: data pro politické a soudní okresy byly převzaty z *Österreichische Statistik*. Band 1. Heft 2. Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache und nach ihren Gebrechen. Wien 1882, s. 76–77. Údaje pro jednotlivá města pochází z konkrétních sčítacích operátů pro rok 1880. Jednotlivé hodnoty jsou spíše orientační, z důvodu chybějících nebo poničených sčítacích operátů. Do celkového počtu gramotných osob v konkrétních městech byly započteny pouze osoby, u nichž byl evidován trvalý pobyt v obci, nejsou zde tedy zahrnuty osoby s dočasným pobytem.

dalo usoudit, že v otázce negramotnosti ženy opět převyšovaly muže. Níže v textu se ale negramotnému obyvatelstvu věnuji podrobněji a děti předškolního (či raně školního, které si ještě nemohly osvojit obě dovednosti) věku jsou z celkového počtu osob zcela vynechány.

Pro porovnání jsou v tabulce uvedeny i údaje pro soudní a politické okresy. Díky tomu Hulín, Chropyni, Kojetín a Tovačov můžeme uvést do širšího kontextu větších správních celků. To by nám také poskytlo odpověď na otázku, zda výše zmíněné trendy v alfabetizaci mužského a ženského obyvatelstva odpovídaly i údajům pro okresy. Můžeme si povšimnout, že např. v kroměřížském politickém i soudním okrese taková situace skutečně nastala. Naopak přerovský politický okres a kojetínský soudní okres se vyznačují tím, že číst a psát umělo více žen než mužů. V dalších dvou kategoriích je již ale situace totožná s dříve zmíněnými okresy. Zde je nutné ovšem připomenout úskalí, která byla hrubě zmíněna již v úvodu této kapitoly. Pro všechna čtyři města nemusí být údaje zcela přesné kvůli nekompletnímu nebo nečitelnému stavu archiválií. U Hulína, Chropyně a Tovačova je počet všech (ne)gramotných osob odlišný od celkového počtu obyvatelstva pouze minimálně. Naproti tomu v Kojetíně je nutné přiznat, že popisných čísel chybělo nejméně 80. Proto počet žen a mužů a jejich dovedností mohl být mírně odlišný, než jak uvádí tabulka. Přesto jsem se rozhodla daný rok do výzkumu zahrnout, jelikož bylo i tak možné získat relevantní informace pro větší část obyvatelstva.

V tabulce č. 12 jsou již uvedené pouze údaje pro Hulín, Chropyni, Kojetín a Tovačov.

Tabulka 12 Procentuální vyjádření gramotnosti obyvatelstva Hulína, Chropyně, Kojetína a Tovačova roku 1880²⁸²

	Celkem	Číst a psát		Pouze číst		Neuvedeno	
		Celkem	%	Celkem	%	Celkem	%
Hulín	2633	1695	64,4	292	11,1	646	24,5
Chropyně	2046	1315	64,3	183	8,9	548	26,8
Kojetín	3927	2755	70,2	200	5,1	972	24,8
Tovačov	2476	1580	63,8	299	12,1	597	24,1

Procenta zde vyjadřují, jak velká část z celkového počtu zkoumaných osob byla gramotná, pologramotná či zcela negramotná. V porovnání s ostatními lokalitami je s ohledem na gramotnost obyvatelstva nejlépe Kojetín, v němž se vyskytuje také nejméně osob, které umí pouze číst. Nejhůře, ale stále v nadpoloviční hranici se v kategorii čtení a psaní pohybuje Tovačov. V něm se zároveň vyskytovalo ze všech čtyř lokalit nejvíce osob, které uměly pouze

²⁸² Tabulka byla vypracována na základě údajů ze sčítacích operátů daných lokalit pro rok 1880.

číst. Chropyně se co do procentuálního zastoupení v první kategorii téměř vyrovná Hulínu, ale ze všech čtyř lokalit má nejvyšší číslo negramotnosti obyvatelstva. V následující části kapitoly se negramotnému obyvatelstvu budeme věnovat podrobněji, a proto je třetí sloupec této tabulky spíše orientační.

Situace negramotného obyvatelstva

Porovnáme-li situaci ve čtyřech zkoumaných maloměstech v roce 1880 a následně roku 1910, vyplývá nám, že nejvíce negramotných osob bylo registrováno právě v roce 1880, kdy se poprvé začala uvádět znalost čtení a psaní při sčítání obyvatelstva. V Hulíně šlo o 234, v Chropyni pouze o 152, v Kojetíně o 262 a v Tovačově o 215 osob. Ačkoliv se tedy zdá, že nejhorší situace byla v Kojetíně, který měl také nejvíce obyvatel, následující tabulka č. 13 převádí zmíněné hodnoty na procenta a porovnává je s celkovým zjištěným počtem osob, který vyplynul z výzkumu sčítacích operátů.

Tabulka 13 *Počet negramotných osob ve vybraných lokalitách v roce 1880*²⁸³

1880	Negramotní	Z toho dospělí	% z celkového počtu osob	Muži	Ženy
Hulín	646	234	8,9	62	172
Chropyně	548	152	7,4	50	102
Kojetín	972	262	6,7	103	159
Tovačov	597	215	8,7	61	154

V Kojetíně bylo z celkového počtu osob naopak nejméně negramotných, celkem 6,7 %. Nejvíce bylo naopak v Hulíně (8,9) a jen o něco málo v Tovačově (8,7). Stejně jako v předchozí části sledujeme shodný prvek ve všech čtyřech lokalitách – tedy že více negramotné byly ženy než muži. U dívek a žen se obecně nepředpokládala potřeba umět jednu ze zmíněných dovedností, jejich budoucnost spočívala především v práci v domácí sféře a v péči o rodinu, jak také vyplývá z níže psaného textu. Proto se na jejich vzdělání nekladl příliš velký důraz, ostatně

²⁸³ Do tohoto počtu jsem zahrнула i osoby ve věku 11–15 let, ačkoliv jich bylo ve všech lokalitách opravdu minimum. Zahrnuty sem byly proto, že u nich bylo uvedeno zaměstnání, které vykonávaly. Ačkoliv se sice nabízí, že současně s výkonem práce mohly ještě navštěvovat školu, je zarážející, že i přes svůj věk neuměly ani číst, ani psát.

Údaje v tabulce opět vychází ze sčítacích operátů pro dané lokality v roce 1880.

vyšší formy vzdělání byly ženám až do pozdního 19. století odepřeny.²⁸⁴ Byly to právě také ženy, které dominovaly v kategorii částečně (tj. pouze znalost čtení) gramotných osob.

Porovnáme-li dodatečně soudní okresy, zjistíme, že kroměřížský měl vyšší negramotnost (22,3 %), než kojetínský (21,5 %). Na úrovni politických okresů pak hůře vyšel opět kroměřížský (23,5 %), a poté přerovský (21,6 %).²⁸⁵ Důvody pro takovou situaci lze hledat také v síti škol v daných správních celcích. Jak bude ještě nastíněno níže v textu, v kroměřížském soudním okrese se nacházelo více obcí nežli v kojetínském, v nichž se k roku 1848 nenacházela žádná vzdělávací instituce (tj. nedochovaly se žádné informace o tom, že by v obci působila v době předbřeznové alespoň triviální škola). V části těchto obcí se do konce zkoumaného období nenacházela vůbec žádná škola.²⁸⁶ Žáci těchto lokalit pak byli nuceni navštěvovat instituci nacházející se v nejbližší obci (do 4 km). Jak ale bude uvedeno dále v textu, jedním z důvodů horší školní docházky, a tedy určitého procenta analfabetismu v populaci, mohla být právě velká vzdálenost bydliště od školy.

Na osoby, které při sčítání uvedly, že neumí ani číst, ani psát, můžeme nahlížet minimálně ze dvou možných úhlů pohledu: z hlediska věku a zaměstnání. Z hlediska věku se situace ve čtyřech maloměstech mírně lišila, jak nastiňuje tabulka č. 14.

Tabulka 14 Věkové kategorie negramotných osob ve zkoumaných lokalitách

		10–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80–89	90–99
Hulín	1880	12	39	16	32	53	44	33	5	0
	1910	2	4	5	6	6	1	4	0	0
Chropyně	1880	18	33	31	22	15	23	5	5	0
	1910									
Kojetín	1880	34	62	53	27	29	33	21	2	1
	1910	1	6	12	30	24	22	15	3	2
Tovačov	1880	6	10	34	42	36	48	29	10	0
	1910	3	2	9	3	18	16	9	3	0

²⁸⁴ Hovoříme především o dívkách a ženách v nejnižších vrstvách společnosti. O úloze ženy v 19. století více viz MACHÁČKOVÁ, Jana: Žena ze středních vrstev. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (ed.): *Člověk na Moravě v 19. století*. Praha 2004, s. 262–267.

²⁸⁵ *Österreichische Statistik*. Band 1. Heft 2. Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache und nach ihren Gebrechen. Wien 1882, s. 76–77. Na tomto místě je také důležité upozornit, že oficiální rakouská statistika pravděpodobně nerozlišuje mezi předškolními dětmi a skutečně negramotnými osobami. Proto je toto procento vyšší.

²⁸⁶ Bartoš, *Historický místopis*, svazek VI., s. 83–114 a 211–248. Ve zmíněné monografii sice autoři nemapují školství v předbřeznové éře, nicméně v jednotlivých lokalitách uvádí ty školy, které v nich působily k roku 1848.

Při sčítání roku 1880 byla v Hulíně nejpočetnější skupina osob v rozmezí 50–59 let (53), následně 60–69 (44). V Tovačově byla situace obdobná, nejvíce negramotných osob mělo 60–69 let (48), o něco nižší byl počet osob ve věkové kategorii 40–49 let (42). Oproti tomu v Kojetíně v této skupině obyvatel dominovali především lidé mladší, ve věku 20–29 (62) a 30–39 (53) let. Také v Chropyni byl evidován největší počet negramotných osob stejně jako v Kojetíně v mladších věkových kategoriích (20–29 let 33 osob; 30–39 let 31 osob). Vysvětlit tento stav komplikuje neúplnost a nepřesnost údajů zapsaných ve sčítacích operátech. Vysoký věk negramotných lidí v Tovačově ale může vysvětlovat skutečnost, že se ve městě až do 90. let 19. století nenacházel cukrovar, který by byl cílem (nejen) negramotných nádeníků a dělníků, jak tomu bylo v ostatních případech. Jak bude nastíněno níže, i tyto profese se v Tovačově vyskytovaly, nicméně byly zaměstnány (pokud to prameny uvádí) především při polním hospodářství. Ve věkové kategorii 60–69 let nacházíme především výminkáře, hospodyně v domácnosti, nádeníky, nádenice a služební personál v hospodářství, a také osoby na podpore či almužně. Oproti tomu v Hulíně, Chropyni a Kojetíně tvoří z větší části negramotné obyvatelstvo mladších věkových kategorií právě zaměstnanci cukrovaru, kteří se v daných městech usadili se svou rodinou již natrvalo.²⁸⁷

V roce 1910 již sledujeme značný posun. A to nejen co do počtu negramotného obyvatelstva, ale také v rámci věkových kategorií. Znatelně ubylo mladších lidí, kteří si neosvojili ani čtení, ani psaní. Více osob se pak vyskytuje s výjimkou Kojetína ve věkovém rozhraní 50–69 let. Je zajímavé, že osoby starší 90 let se nacházely pouze v Kojetíně, nešlo ovšem už o pracující osoby, ale o výminkářku, žebračku (bydlící stále u svého syna) a soukromnici. S výjimkou Chropyně, pro kterou nemáme relevantní prameny, pozorujeme v Hulíně a Tovačově pokles negramotného obyvatelstva napříč všemi věkovými kategoriemi. Především v Hulíně jsou rozdíly vysoké. V Kojetíně naproti tomu došlo jen k mírnému poklesu, ve věkové kategorii 40–49 let pozorujeme dokonce mírný nárůst. Důvodem může být především fakt, že Kojetín byl, jakožto město se sídlem okresního soudu, po Přerově stran migrace obyvatelstva druhým cílovým místem (s přihlédnutím k okolním vesnicím).

Tím se dostáváme k zaměstnání, které negramotné osoby těchto lokalit nejvíce zastávaly. I takový výzkum se může zdát z hlediska sčítacích operátů problematický. Ve všech čtyřech lokalitách totiž nacházíme jednotlivce bez blíže specifikovaného zaměstnání.

²⁸⁷ Počet těchto osob by byl v Hulíně pravděpodobně větší, nicméně část cukrovarnického dělnictva uvedla ve sčítacích operátech, že se ve městě nachází pouze dočasně. Jelikož nelze dále ověřit, zdali ve městě později zůstali natrvalo, nebo šlo pouze o sezónní práci (napovídá tomu fakt, že šlo především o muže bez rodin).

Vzhledem k tomu, že šlo převážně o ženy od rodin, dá se předpokládat, že se staraly o domácnost a do rodinného rozpočtu přispíval pouze manžel. V roce 1910 jsou sčítací operáty přeci jen důkladnější a přesnější, ženy pohybující se pouze v domácnosti jsou zde ve většině případů zaznamenány.

Tabulka číslo 15 náležitě demonstruje nejpočetnější skupinu osob, které neuměly ani číst, ani psát (a nespadaly do kategorie předškolních dětí).

Tabulka 15 Negramotné obyvatelstvo podle zaměstnání roku 1880²⁸⁸

	Nádeníci	Dělníci	Služebný personál	Neuvedeno	Domácnost	Almužna	Výminkáři	Ostatní
Hulín	64	10	39	52		1	35	33
Chropyně	98	9	7	4	9	6	7	12
Kojetín	135	7	31	12	41	5	2	29
Tovačov	82	5	27	1	28	3	34	35

Je patrné, že nejvíce z nich pracovalo jako nádeník a nádenice, kteří byli zaměstnání nejen v polním hospodářství, ale také v cukrovarnictví (druhé zmíněné odvětví se v Tovačově v roce 1880 nevyskytuje vůbec). Určit konkrétně, kolik nádeníků pracovalo pro místní cukrovar, ale přesně nejde, jelikož ne u každé osoby jsou informace o jejím konkrétním zaměstnavateli. Obdobná situace je i u dělnictva. V Hulíně, Chropyni, Kojetíně a Tovačově se ale vyskytoval pouze malý počet negramotných dělníků. Spolu s počty nádeníků a dělníků částečně souvisejí i osoby, které své zaměstnání blíže nespecifikovaly. Především v Hulíně je jejich počet skutečně vysoký, při bližším výzkumu lze ale usuzovat, že šlo převážně o manželky nádeníků a dělníků, které se pohybovaly pouze v domácnosti a do žádného zaměstnání nechodily. Oproti Hulínu o nich máme konkrétnější informace ve třech zbývajících městech.

V roce 1910 ale situace vypadá již jinak, což demonstruje tabulka č. 16.

²⁸⁸ Do tabulky byla zaznamenána data především pro nejvíce frekventovaná zaměstnání, příp. činnosti. Ve sloupečku „Ostatní“ jsou pak zahrnuta ta povolání či činnosti, která byla zastoupena minimálně. Šlo o max. 1–2 osoby od různých řemesel, soukromníky, majitele usedlostí (kteří ale neměli blíže specifikované zaměstnání), osoby, u nichž se jejich zaměstnání hůře specifikovalo (především osoby s fyzickým nebo duševním onemocněním), nebo se výskyt takové kategorie objevil pouze v jednom z uvedených měst.

Tabulka 16 *Negramotné obyvatelstvo podle zaměstnání roku 1910*²⁸⁹

	Nádeníci	Dělníci	Služebný personál	Neuvedeno	Domácnost	Almužna	Výminkáři	Ostatní
Hulín	8	4	5	2	1			7
Kojetín	28	14	10	45	1	3		12
Tovačov	6	18	10	7	4	4		13

Negramotných dělníků a nádeníků (ať už zaměstnaných při cukrovaru, velkostatku, nebo různě po domácnostech) ubylo, ačkoliv v Kojetíně se vyskytoval poměrně vysoký počet negramotných nádeníků, zaměstnaných pravděpodobně v cukrovaru. Tato informace není u všech osob tohoto zaměstnání zřejmá. Také v Tovačově pocházelo nejvíce negramotných lidí z dělnického prostředí. Kromě polního hospodářství v jednotlivých domácnostech byli tito lidé zaměstnaní při velkostatku. Na zaměstnance, kteří by byli vedeni při tovačovském cukrovaru, jsem nenarazila. Vysoký počet negramotných osob zůstává v Kojetíně v kategorii „Neuvedeno“. Z větší části šlo opět o ženy v domácnosti, které měly na starosti především péči o rodinu, k tomu případně malé hospodářství. U několika osob se ale žádné bližší informace vůbec nevyskytují. Část negramotných osob se pohybovala také mezi nejchudšími, kteří chodili almužnou. Několik osob také dostávalo důchod od obce, nebo bylo tzv. špitálníky, kteří pobývali při chudinském ústavu, pakliže v obci nějaký byl. Do této skupiny také v obou letech řadíme osoby, u kterých bylo evidováno fyzické nebo duševní postižení. V Hulíně, Chropyni, Kojetíně a Tovačově šlo o velmi malý počet osob (pro rok 1880 dohromady 36).

Vysoký počet negramotných osob tedy ve vybraných lokalitách tvořili jak v roce 1880, tak krátce před první světovou válkou lidé pocházející především z chudých poměrů. Větší část z nich, ať už v mladém, produktivním věku, či již v pokročilých letech pracovala jako nádeníci a dělníci, a to nejen muži, ale také ženy. U žen v této sociální skupině bylo ale mnohem více typické, že zůstávaly v domácnosti a pečovaly o rodinu. Staraly se tak nejen o děti, ale také své vlastní rodiče, žijící na výminku. Ve sčítacích operátech badatel často narazí na situaci, kdy žena byla z celé rodiny jediná negramotná, nebo jako jediná uměla pouze číst. V tomto směru ji předčily i vlastní děti, které byly posílány alespoň do obecné školy. Vztah alfabetizace a školství (potažmo rozšířenosti škol) byl již naznačen výše v textu. I přesto, že během druhé poloviny 19. století se školní síť postupně rozšiřovala, a to nejen co se lokalit týče, ale také ve smyslu kapacity, z výše uvedených tabulek vyplývá, že nemalý počet lidí (narozených i po roce

²⁸⁹ Tabulka byla vypracována na základě výzkumu sčítacích operátů pro jednotlivé lokality z roku 1910.

1880) si neosvojilo čtení ani psaní. Odpověď na otázku, proč tomu tak bylo, je možné do určité míry nalézt v samotných pramenech z oblasti školství.

Školy jako nástroj šíření alfabetizace²⁹⁰

Šíření gramotnosti úzce souviselo s úrovní školství. Oproti starším dějinám, kdy vzdělání patřilo téměř výlučně duchovním či aristokratickým osobám, a monopol na vzdělání si držely převážně kláštery, přikládají panovníci 18. století větší váhu vzdělání celkového obyvatelstva. Pro české země byly rozhodující školské reformy císařovny Marie Terezie, a především zavedení povinné školní docházky. Školské reformy druhé poloviny 19. století přinesly ale natolik zásadní změny nejen v samotné struktuře školství, ale i k přístupu k výuce, že se postupně nejen rozšiřovala školní síť, ale také kapacita tříd, možnost dalšího vzdělání a samotná vzdělanost.²⁹¹

Rok 1848 přinesl mnohé změny i ve školském systému, ty zásadní se ovšem odehrály až v 60. letech 19. století. Důležitý zlom v rakouském školství přišel v roce 1864, kdy byly obce ustanoveny zodpovědnými za finanční náklady spojené s výstavbou a provozem škol. Byl tak završen boj mezi církevní a státní mocí o hlavní roli v úloze vzdělávání obyvatelstva. Následně bylo roku 1867 obnoveno ministerstvo kultu a vyučování (ustanoveno roku 1849, poté dočasně zrušeno během 50. let), v jehož čele stanul Leopold Hasner von Arth. Díky němu si školství prošlo zásadními změnami a jeho struktura se upevnila natolik, že platila prakticky až do 20. let 20. století.²⁹²

Tzv. Hasnerova reforma školství prodloužila povinnou školní docházku z původních šesti na osm let (6–14 let dítěte). Z původní sítě triviálních škol, které představovaly primární stupeň vzdělání, vytvořil pětileté školy obecné (6–11 let), na něž navazovaly nově vznikuvší tříleté školy měšťanské (12–14). Tzv. měšťanka měla být alespoň jedna na politický okres.

²⁹⁰ Následující kapitola se věnuje převážně základnímu vzdělání, tj. obecným školám, na nichž si děti osvojily čtení a psaní. V rámci řady *Österreichische Statistik* se často objevují údaje pro obecné a měšťanské školy společně, na tento případ je v textu předem upozorněno, aby nedošlo k mylné interpretaci hodnot.

²⁹¹ Přehledné dějiny školství viz např. ČORNEJOVÁ, Ivana – KASPER, Tomáš – KASPEROVÁ, Dana et al.: *Velké dějiny země Koruny české*. Tematická řada, školství a vzdělanost. Praha 2020; tendenční výklad poskytuje také ŠAFRÁNEK, Jan: *Školy české, obraz jejich vývoje a osudů*. Svazek I, r. 862–1848. Praha 1913 a též, svazek II, r. 1848–1913, Praha 1918.

²⁹² Cibulka et al., *Čas změn*, s. 146.; Čornejová et al., *Velké dějiny*, Školství a vzdělanost, s. 231–236.

Obce byly povinné založit obecnou školu všude tam, kde bylo více než 40 školou povinných dětí, které by musely navštěvovat školu vzdálenou více jak čtyři kilometry.²⁹³

Ačkoliv se tak rakouské školství posunulo významně kupředu a školská reforma 60. let (s platností od školního roku 1870/1871) měla pozitivní dopad na vzdělávání obyvatelstva, setkala se také s kritikou. Českým politikům kupříkladu vadila její přílišná centralizace²⁹⁴, prodloužená povinná školní docházka byla trnem v oku rodičům z venkovských oblastí, kde bylo běžně zvykem, že děti byly potřeba pro práci na poli.²⁹⁵ Přesto byl díky reformě rakouského školství analfabetismus (alespoň ve spojitosti s českými zeměmi) ke konci století téměř zcela vymýcen.²⁹⁶

Morava si co do počtu obecných škol a měšťanských škol v 70. a 80. letech 19. století stála v porovnání s ostatními zeměmi Rakousko-Uherska vcelku dobře. Průměrná hodnota jejich počtu k roku 1871 z celkem 14 zemí, uváděných v *Österreichische Statistik*²⁹⁷, byla 986,6, přičemž na Moravě se v témže roce vyskytovalo 1803 obecných a měšťanských škol. V roce 1882 se zvýšil nejen rakouský průměr (1 134,6), ale také počet zmíněných institucí na Moravě na 2 014, z nichž 1 971 bylo obecných a 43 měšťanských škol. Vyučovacím jazykem byla převážně čeština (v 1 363 případech), o něco méně němčina (600 případů). Spolu se školskou sítí se zvyšoval i počet učitelů a učitelek. Zatímco v roce 1871 bylo na Moravě 2 584 učitelů, o 11 let později jejich počet vzrostl na 4 757. Učitelek bylo v roce 1871 relativně málo (123), v roce 1882 ale zvýšily svůj počet téměř pětkrát (589).²⁹⁸ V závěru mnou zkoumaného

²⁹³ Zákon č. 62 ze 14. května 1869 dále stanovil vyučované předměty, horní hranici počtu dětí na jednoho učitele a nařídil školám zřizovat vlastní knihovny. Cibulka et al., *Čas změny*, s. 146.

²⁹⁴ Reformy zrovna probíhaly v době pasivní rezistence českých poslanců v říšské radě. Kritický postoj vůči reformám, probíhajícím v letech 1867–1873 vyjádřil ŠAFRÁNEK, Jan: *Školy české, obraz jejich vývoje a osudů*. Svazek II, r. 1848–1913. Praha 1918, konkrétně s. 226–227.

²⁹⁵ Stran tohoto problému byla roku 1883 přijata novela zákona (§ 22), která umožňovala žákům získat výjimku a možnost ukončit povinnou školní docházku již po šesti letech studia. Ta mj. také upravovala pravidla pro chování učitelů, nejen ve škole, ale také mimo ni a stanovila pravidla pro takové chování, které mohlo poškodit pověst školství. Cibulka et al., *Čas změny*, s. 147.

²⁹⁶ Čornejová, Ivana et al.: *Velké dějiny*, tematická řada, školství a vzdělanost, s. 231–236.

²⁹⁷ *Österreichische Statistik*. Band 3. Heft 2. Statistik der Unterrichts-Anstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1881/82. Wien 1884, s. XX–XXI. Konkrétně jde o: Dolní Rakousy, Horní Rakousy, Salcbursko, Štýrsko, Korutansko, Kraňsko, Rakouské přímoří, Tyrolsko a Vorarlbersko (společně), Čechy, Moravu, Slezsko, Halič, Bukovina a Dalmácie.

²⁹⁸ Pro porovnání se sousedními Čechami: roku 1871 bylo v Čechách evidováno 3937 obecných a měšťanských škol, roku 1882 již 4566. Rostl také počet učitelů z 6411 na 12976 a učitelek ze 187 v roce 1871 na obdivuhodných 3145 roku 1882). Viz *Österreichische Statistik*. Band 3. Heft 2. Statistik der Unterrichts-Anstalten, Wien 1884, s. XX–XXI a s. 78–79.

období, konkrétně ve školním roce 1909/10, navštěvovali žáci na Moravě celkem 2 623 škol obecných a 230 měšťanských (v Čechách bylo obecných škol již 5 580 a měšťanských 610).²⁹⁹

Postoupíme-li na ještě nižší úroveň, situaci v soudních okresech Kojetín a Kroměříž nastiňuje tabulka č. 17.

Tabulka 17 Přehled školství v soudních okresech Kroměříž a Kojetín během let 1848–1914³⁰⁰

Lokalita	Celkem v období 1848–1914			K r. 1848	Založené po r. 1848
	Školy obecné	Školy měšťanské	Školy živnostenské, hospodářské, odborné	Triviální škola	(Triviální) Obecná škola
soudní okres Kojetín	33	4	6	20	13
soudní okres Kroměříž	31	1	2	19	12

K roku 1848 existovaly ve značném počtu obcí kojetínského (20) i kroměřížského (19) soudního okresu triviální školy, které byly výše zmíněnou reformou pouze transformovány na školy obecné. O něco nižší počet obecných škol byl založen dodatečně, převážně v 80. letech 19. století (celkový přehled obecných škol v jednotlivých obcích obou soudních okresů viz Příloha 3 pro s. o. Kojetín a Příloha 4 pro s. o. Kroměříž).

Samotná existence škol ovšem nedokázala zaručit, že tuto instituci budou žáci navštěvovat pravidelně. V 70. letech předkládá jeden z vyučujících místní školní radě v Chropyni „*seznam nedbalých žáků, a žádá, by se proti takovému počínání zákonitě zakročilo.*“ O několik týdnů později se tento problém probírá znovu, „*jelikož již vícekrát i skrz cis. k. okr. škol. radu napomínáni [žáci, pozn. autorky] k pilnému navštěvování školy byli, a dosud zák.*

²⁹⁹ *Österreichische Statistik*. Neue Folge. Band 7, Heft 3. Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1909/1910. Wien 1913, s. 296.

³⁰⁰ Bartoš, *Historický místopis*, svazek VI, s. 83–114 a 211–248. Do kroměřížského soudního okresu nebyla zahrnuta Kroměříž, která se stala centrem politického okresu (obdobně jako Přerov). Koncentrace škol obecných, ale i měšťanských a pokračovacích je zde poměrně hustá, údaje pro soudní okresy by se navzájem významně lišily. Pro představu ale zmíněný počet uvedu zde: do r. 1884 fungovaly ve městě 3 „utrakvistické“ školy (plus jedna čistě česká ob. škola, která ovšem zanikla roku 1871), po roce 1884 byly nahrazeny školami samostatnými (2 české, 2 německé). Německá měšťanská škola zde existovala jedna, a dále dvě české (pro chlapce a dívky zvlášť). Vyšší úrovně škol byly v Kroměříži zastoupeny ve značném počtu, ne nadarmo se městu přezdívalo „Hanácké Athény“.

*povinnostem se zadost neučinilo, má si učitel takové seznamy každé obce vytáhnouti, předložiti, a tento na základě protokolu od 30. 8. 1871 skrz představenstva obcí tresty vykonati.*³⁰¹

Obecná škola v Chropyni měla například ve školních letech 1893/4–1898/9 průměrně 3,55 % omluvených a 2,55 % neomluvených hodin, přičemž se dané číslo v tomto období postupně snižovalo. Důvody, kterými učitelé vysvětlovali nedbalou docházku některých žáků, byly vesměs podobné. Velmi často se zmiňovaly nemoci žáků, především osýpky (spalničky), pro jejichž šíření bylo školní prostředí ideální. Návštěvu školy ve školním roce 1894/1895 ohodnotil jeden z učitelů obecné školy v Chropyni jako dobrou, „*překážkou byla dlouhá a tuhá zima, v létě pak byla mládež nemocna osýpkami.*“ Stejnou situaci, akorát v zimních měsících, pozoroval i ve školním roce 1896/1897 a následující rok poznamenává, že na spalničky trpěli především žáci prvních ročníků, v nichž bylo procento zameškaných hodin v porovnání s ostatními ročníky skutečně vysoké (5,15; předešlý rok dokonce 6,1). Především v nižších ročnících byla zaznamenána také úmrtí na tuto nemoc.³⁰²

Obdobně na tom byla i obecná škola v Tovačově. Ta dokonce několikrát během své existence dočasně přerušila výuku, aby zabránila šíření spalniček mezi dětmi: „*V druhé polovici měsíce září 1886 začaly se mezi školními dítkami vzmáhat drobné osýpky, následkem čehož bylo vyučování ve všech 4 třídách nařízením c. k. okresní školní rady od 9. října 1886 přerušeno a školy uzavřeny.*“ Výuka byla následně obnovena 28. listopadu.³⁰³

Existovaly ale i případy, kdy za absenci žáků mohly spíše rodinné poměry než výskyt nemocí. Ačkoliv byla návštěva chropynské obecné školy v roce 1895/1896 hodnocena jako „velmi pravidelná“, docházelo nicméně také k tomu, že rodiče své děti „*bud' z nedbalosti, aneb že žáky potřebovali k ošetřování mladších dětek, posílali do školy nepravidelně, a to jen v letních měsících.*“ O dva roky později byla příčinou absence také chudoba, pouze dva žáci páté třídy „*se toulali*“. I na přelomu letopočtu tento problém stále přetrvával. Školní docházka byla celkem pravidelná, absenci způsobovaly nemoci, „*a jen v některých případech přílišná chudoba rodičů, často zaviněná otci opilci.*“³⁰⁴ V Tovačově se kronika vyjadřuje i k tomu, jakým způsobem se absence žáků řešila. „*[...] nedbalí rodičové byli předvoláni před místní radu školní, kdež s nimi zakládán protokol o příčině nedbalé návštěvy školy jejich dětek.*“ Jen za rok 1892/1893 bylo nahlášeno 261 případů zanedbání školní docházky, následující rok o

³⁰¹ SOkA Kroměříž, fond B-d 22 Místní školní rada Chropyně, i. č. 11 *Protokoly jednání* (kniha).

³⁰² Tamtéž, fond B-e 27 Národní škola v Chropyni, i. č. 7, *Kronika školy*.

³⁰³ SOkA Přerov, fond Národní škola Tovačov, i. č. 1, *Kronika školy*.

³⁰⁴ SOkA Kroměříž, fond B-e 27 Národní škola v Chropyni, i. č. 7, *Kronika školy*.

něco méně (182). Ve školním roce 1897/1898 bylo zaznamenáno dokonce 324 případů, nejvíce v měsících květen a červen.³⁰⁵ Takoví rodiče byli za nedbalou docházku svých dětí následně pokutováni, v horším případě na pár dnů uvězněni.³⁰⁶

Tíživé poměry žáků se škola i veřejnost snažila řešit různě. Chudým žákům mohla škola zdarma zajišťovat polévku, objevilo se i několik případů osob, které odkázaly různou peněžní částku ve prospěch chudých žáků ve škole. Vítaná byla také podpora obce, města či jednotlivců, případně průmyslových podniků (bylo již zmíněno v kapitole věnující se vztahu prům. podniků a města), např. v podobě nákupu školního vybavení či písanek pro chudé žáky, sbírky či darování oblečení.³⁰⁷

Motivovat rodiče chtěl ve své řeči i chropynský starosta Eduard Vašica dne 30. 8. 1874 při příležitosti otevření nové školní budovy v Chropyni: *„Ku konci drazí rodičové a zástupci dítek chci Vám poukázati na národ vedle nás a s námi žijící, totiž israelité nebo jak obyčejně říkáme židáci. Podívejme se, jak každodenně uhlídáme v obci několik židů po sobě se potulovati s prachatrným uzličkem, v němž dosti chatrné zboží složeno má[jí], takže se musíme domýšleti, ani pět krejcarů denně nevydělá, vždyť to i jeho oděv prozrazuje. Tu se jej ptejte na dítky jeho, kde na výdělku. Zajisté Vám odpoví ve škole, nebt' ten poslední peníz nelituje, by dítky ku vzdělání přived. Nechci šířiti slov více, toliko pravíme, postavme v řadu školství s israelity!“*³⁰⁸

Zodpovědnost rodičů byla jedním z faktorů, které zásadně ovlivňovaly pravidelnou a řádnou školní docházku a tím tedy i šíření gramotnosti. Dalšími byly kvality učitelského sboru, které se ještě během druhé poloviny 19. století zlepšovaly, kvalita a dostupnost učebních pomůcek, ale také školní potřebě vyhovující prostory tříd. Jelikož zodpovědnost za poslední zmíněné spadaly již od 60. let 19. století do kompetence obcí, bylo na jejich bedrech případnou stavbu nebo rozšíření školní budovy z obecního rozpočtu (za finanční pomoci bankovních institucí) ufinancovat. Situace bývala natolik tristní, že dříve nebo později k výstavbě skutečně došlo. V Chropyni byla nová školní budova postavena již v roce 1874, v Tovačově v 70. letech došlo k rozsáhlé rekonstrukci stávající školy, nicméně na sklonku 80. let se začalo jednat o stavbě nové budovy (dokončena roku 1891). V Kojetíně byla stavba nové budovy, kterou urgovala především nedostatečná kapacita původních prostor, dokončena v 80. letech 19.

³⁰⁵ SOkA Přerov, fond Národní škola Tovačov, i. č. 1, *Kronika školy*; i. č. 2, *Kronika školy*.

³⁰⁶ Čornejová, Ivana et al.: *Velké dějiny*, tematická řada Školství a vzdělanost, s. 291–292.

³⁰⁷ Cibulka et al., *Čas změny*, s. 155. SOkA Přerov, Národní škola Tovačov, i. č. 1 *Kronika školy*.

³⁰⁸ SOkA Kroměříž, fond B-d 22, Místní školní rada Chropyně, i. č. 11 *Protokoly jednání* (kniha). Projev je v originální podobě zapsán bez interpunkce, pouze s čárkami. Pro jeho lepší přehlednost jsem konce vět doplnila tam, kde se to zdálo být přirozené.

století, stejně tak v Hulíně.³⁰⁹ Stavbu nových školních budov ale zpravidla provázely konflikty místních obyvatel, kteří nesouhlasili především s vyššími obecními přírážkami i tím, že se obec nevyhnutelně musela zadlužit.

³⁰⁹ Sadyková, Machlaík, *Historie a současnost města Chropyně*, s. 90. Bouchal, *Toulky tovačovskou minulostí*, s. 53–54.; kol. autorů: *Kojetín v proměnách času*, s. 250.; Fiala, *Hulín: město na křižovatkách*, s. 324.

Závěr

Zkoumané lokality Hulín, Chropyně, Kojetín a Tovačov byly ve druhé polovině 19. století typickými příklady maloměst, u nichž by se na první pohled mohlo soudit, že se jich proces modernizace nedotkl, nebo pouze částečně. Populační růst zde byl v této době pozvolný, nedošlo k razantnímu přílivu obyvatelstva, který by tato maloměsta proměnil ve správní či průmyslová centra. Pouze v případě Kojetína jsme zaregistrovali ke konci vytyčeného období dvojnásobně vyšší počet obyvatel, způsobený pravděpodobně přítomností okresního soudu ve městě. Funkce čtyř maloměst ale zůstala čistě regionální, a to i navzdory přítomnosti železniční stanice a průmyslových podniků. Ačkoliv si lokality neprošly bouřlivým rozvojem, srovnatelným s městy nacházejícími se např. v hutnických oblastech, přesto zde bylo díky výzkumu pramenů možné sledovat modernizační jevy. Ty působily na maloměstskou společnost a formovaly její novou mentalitu v moderní době.

Důležitým, ne-li nezbytným, faktorem modernizace byl proces industrializace, který se v těchto lokalitách orientoval na potravinářský průmysl. Opomineme-li místní mlýny, pivovary a sladovny, které svou výrobou pokrývaly pouze místní poptávku, byl zde potravinářský průmysl reprezentován německými cukrovary. Ty se staly nedílnou součástí zkoumaných maloměst. Pro místní rolníky znamenaly možnost odbytu vypěstované cukrové řepy. Vazby města a cukrovaru se ale neomezovaly pouze na tuto obchodní transakci. Zastánci hospodářského nacionalismu znatelně pociťovali přítomnost „nepřátelského“ průmyslového podniku v české lokalitě, který na stránkách regionálních novin často vystavovali kritice. Jak ale vyplývá ze závěrů konkrétní mikrosondy, k většímu bojkotu spolupráce s daným cukrovarem nedocházelo. Naopak jeho majitelé či ředitelé mnohdy pomáhali danému městu materiálně i finančně. I největší varování nacionalistů, tedy že v některé ze zkoumaných lokalit vznikne německá kolonie, se ukázalo být plané.

Rolnicko-řemeslnický charakter maloměst se sice ve druhé polovině 19. století zásadně nezměnil, přibylo zde ale osob, věnujících se živnostíem či řemeslu. Sondou do archivních materiálů, týkajících se živnostenské a řemeslnické problematiky, vyplynulo, že se ve vzorku zkoumaných lokalit navýšil především počet obchodníků. Řemesla odtud sice zcela nevyumizela, některá odvětví ale zaznamenala úbytek počtu vykonavatelů. Zastoupení jednotlivých řemesel se tak úzce orientovalo na lokální poptávku. Zrušení cechů ale bylo ale zásadním krokem ke zlepšení stavu řemesel. Díky tomu začala vznikat živnostenská společenstva, která mohla sdružovat živnostníky hned z několika obcí regionu. Právě na

činnosti konkrétních živnostenských společenstev bylo možné rekonstruovat vzájemné interakce živnostníků z nejrůznějších obcí regionu. Tento výzkum byl sice značně omezen nedostatečnou pramennou základnou, nicméně bylo možné alespoň v některých případech rekonstruovat geografickou mobilitu jejich členů.

Ve druhé polovině 19. století nedošlo ke změnám pouze v oblasti hospodářství, tedy v průmyslu a v živnostenské otázce. Aktivně, ačkoliv pomalu se formovala občanská společnost, jež byla charakteristická i spolkovou činností. Spolky se staly novým prostředkem trávení volného času i zábavy, ačkoliv se v jednotlivých lokalitách často setkávaly s nedostatkem členů či finančních prostředků. Cílem této části práce bylo ale na dvou konkrétních typech spolků více přiblížit způsob, jakým v daných lokalitách mohlo docházet k proměně mentality místního obyvatelstva i prostředí měst jako takových. Z výzkumu činnosti okrašlovacích a hospodářských spolků vyplynulo, že si pokrokové myšlenky zpravidla osvojila pouze nepočtená skupina městské elity. Ta poté iniciovala zakládání spolků, a i přes časté nepochopení či nespolupráci místních obyvatel se snažila pečovat o vzhled měst, a vzdělávat jejich obyvatele. Především druhé zmíněné se již v 60. letech ukázalo jako klíčové k tomu, aby se ve zkoumaných lokalitách dařilo průmyslu. K tomu, aby zde tyto cukrovary mohly vzniknout, bylo totiž zapotřebí změnit dosavadní přístup k zemědělství a působit osvětově na místní rolníky, aby využili možností, jež přinesl nástup kapitalismu a modernizace.

Šíření alfabetizace probíhalo již od 18. století a bylo jedním z projevů modernizace společnosti. Přesto výzkum gramotnosti v Hulíně, Chropyni, Kojetíně a Tovačově ukázal, že ani v poslední třetině 19. století nebyla zdaleka samozřejmostí, i přes veškeré snahy státu o zajištění rozsáhlé a kvalitní sítě elementárního školství. Jak vyplynulo z pramenů, analfabetismus stále přetrvával mezi nádeníky a dělníky, zaměstnanými převážně v místních cukrovarech.

Resumé

Předkládaná diplomová práce nahlíží na dílčí jevy modernizačního procesu, které se projevíly ve vybraném vzorku hanáckých maloměst. Jde o lokality v úrodné zemědělské oblasti, s malým počtem obyvatel a pouze regionálním významem. Ačkoliv zde proces modernizace probíhal zřetelně pomaleji, je možné na základě studia pramenů sledovat změny, ke kterým tu od poloviny 19. století docházelo. Cílem práce je rozeznat faktory, které umožnily modernizaci maloměstské společnosti. Z nich můžeme jmenovat ty obecnější, jako bylo zrušení roboty a poddanství, úprava řemeslných a živnostenských poměrů, ale také rozšiřování železniční sítě v této oblasti a rozmach průmyslu, reprezentovaného především cukrovary. Formování občanské společnosti je zde nahlíženo především skrze spolkovou činnost, s přihlédnutím k dvěma typům spolků, které měly značný vliv na modernizaci maloměstského prostředí a šíření osvěty mezi jejich obyvateli. S osvětou také úzce souvisí úroveň analfabetismus, který se i přes veškerou snahu ani ke konci 19. století nepodařilo v daných lokalitách zcela vymýtit.

The presented diploma thesis looks at partial phenomena of the modernization process, which were manifested in a selected sample of small towns in Haná region. These are localities in a fertile agricultural area, with a small number of inhabitants and only of regional importance. Although the process of modernization was noticeably slower here, it is possible to follow the changes that have taken place here since the middle of the 19th century, based on the study of sources. The aim of the thesis is to identify the factors that enabled the modernization of small-town society. Among them, we can name the more general ones, such as the abolition of robots and serfdom, the adjustment of craft and trade relations, but also the expansion of the railway network in this area and the boom of industry, represented mainly by sugar mills. The formation of civil society is viewed here primarily through association activity, considering two types of associations that had a significant influence on the modernization of the small-town environment and the spread of education among their residents. Education is also closely related to the level of illiteracy, which, despite all efforts, could not be completely eradicated in the given localities even by the end of the 19th century.

Přílohy

Příloha 1 Kompletní modernizační abeceda³¹⁰

	Tradiční společnost	Moderní společnost
alfabetismus	nízký	vysoký
délka života	nízká	vysoká
diferenciace důchodů	nízká, s vysokými rozdíly	vysoká s tendencí vyrovnávání
empatie	nízká	vysoká
sociální kontrola	bezprostřední, osobní	nepřímá, byrokratická
mobilita	nízká	vysoká
funkce	difusní	specifické
sociální hnutí	stabilní	mobilní
hodnoty	partikulární	universální
hospodářství	agrární způsob obživy	průmyslový způsob obživy
jednání	vnitřně řízené	řízené z vnějšku
komunikace	osobní	mediální
konflikty	otevřené, disruptivní	institucionalizované, zevrubné
náboženství	dogmatické, podpora státu	sekularizované, odluka od církve
normy	konzistentní	nekonzistentní
organizační stupeň	nízký, neformalizovaný	vysoký, formalizovaný
osídlení	vesnické	městské
politická participace	nízká	vysoká
právo	náboženské, osobní	abstraktní, smluvní
povolání	jednoduchá, stabilní	diferenciovaná, měnící se
produktivita	nízká	vysoká
rekrutace pozic	uzavřená, připsaná,	otevřená, nabytá
role	všeobecná	specializovaná
sociální diferenciace	nízká	vysoká
sociální struktura	homogenní, stabilní	heterogenní, vysoká mobilita
stratifikace	stavovská komunita	rovnostářská, založená na povolání
technika	nízká	vysoká
vláda	lokální, personální	centralizovaná, anonymní
životní očekávání	nízká	vysoká

³¹⁰ Zdroj: MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010, s. 56–58.

Příloha 2 Početní zastoupení jednotlivých živností a řemesel v roce 1911

Název živnosti	Hulín	Chropyně	Kojetín	Tovačov
Bednář	1		5	4
Cukrářství			7	2
Hodínář			3	3
Holič	3	2	6	3
Hostinec	17	5	22	11
Hrstnictví			5	1
Hudebník	1	1	1	
Kamnář			1	1
Klempíř	2	1	4	3
Knihář	2		2	1
Knihkupec	1		1	
Kolář	1	1	4	3
Kominík	1		1	1
Košíkář	1		1	1
Kovář	5	3	4	2
Kramářství	9	6	13	3
Krejčí	8	5	18	17
Malíř, natěrač	3	2	6	3
Mlynář	1			1
Obchod	22	15	107	47
Obuvník	9	6	47	12
Pekař	3	2	10	5
Pletačka punčoch		1	1	
Podnikatel staveb	1	1	1	
Pokryvač	3		2	4
Různý prodej	5	6	3	1
Řezník	6	5	10	7
Sedlář	2	2	3	2
Stolař	6	4	17	8
Tesař			1	1
Různá výroba	2		2	
Zámečnick	4	1	4	3
Zedník	2		1	3
Ostatní	3	1	19	7
Celkem	124	70	332	160

Tabulka byla vypracována na základě údajů z: Chytil A., Chytilův úplný adresář Moravy, s. 484–486, 826–828, 835–836.

V kategorii ostatní se nacházejí živnosti a řemesla, které působily v malém počtu pouze v jedné z konkrétních lokalit, šlo např. o sochaře, řezbáře, řemenáře, provoz vinárny, kavárny, sladovny či pivovaru, prádelny, aj.

Soudní okres Kojetín	Obecná škola	Počet tříd	
		Rok	K roku
Hruška	1848	1900	1
Klopotovice	1848	1900	1
Tvorovice	1848	1900	1
Klenovice n. H.	1848	1900	2
Křenovice	1848	1900	2
Lobodice	1848	1900	2
Měrovice n. Hanou	1848	1900	2
Nezamyslice	1848	1900	2
Oplocany	1848	1900	2
Pavlovice u K.	1848	1900	2
Pivín	1848	1900	2
Polkovice	1848	1900	2
Tíštín	1848	1900	2
Uhřičice	1848	1900	2
Víceměřice	1848	1900	2
Vrchoslavice	1848	1900	2
Dobromilice	1848	1900	3
Němčice n. Hanou	1848	1900	3
Tovačov	1848	1900	5
Kojetín	1848	1884	5
Vitčice	1876	1900	1
Kovalovice u K.	1885	1924	1
Skalka	1894	1937	1
Obědkovice	1900	1924	1
Kovalovice u T.	1905	1924	1
Popůvky	1905	1927	1
Stříbrnice	1905	1937	1
Věrovany	1850	1900	2
Mořice	1876	1900	2
Doloplazy	1882	1924	2
Dřevnovice	1883	1924	2
Ivaň	1883	1924	2
Čelčice	1887	1924	2
Osíčany	x	x	x
Poličky	x	x	x
Rakodavy	x	x	x
Srbce	x	x	x
Těšice	x	x	x

*Příloha 3 Přehled obcí kojetínského soudního okresu s obecnou školou a počtem tříd k roku 1900 (resp. 1924) **

*Sestaveno na základě údajů v BARTOŠ, Josef a kol, *Historický místopis*, sv. 6, s. 83–114. Jako první jsou uvedeny školy, které existovaly již v roce 1848, k nim poté počet tříd v roce 1900 (v Kojetíně v roce 1884, v něm existovalo 5 tříd českých a 4 třídy německé). Následují obce, v nichž obecná škola vznikla až během druhé poloviny 19. století. Poslední skupinu tvoří obce, v nichž se obecná škola do roku 1914 nenacházela vůbec.

Soudní okres Kroměříž	Obecná škola	Rok	Počet tříd	
			K roku	Počet
	Bílany	1848	1900	1
	Hradisko	1848	1900	1
	Šelešovice	1848	1900	1
	Bezměrov	1848	1900	2
	Břest	1848	1900	2
	Jarohněvice	1848	1900	2
	Lubná	1848	1900	2
	Lutopecny	1848	1900	2
	Nová Dědina	1848	1900	2
	Pravčice	1848	1900	2
	Skaštice	1848	1900	2
	Těšnovice	1848	1900	2
	Zlobice	1848	1900	2
	Žalkovice	1848	1900	2
	Kyselovice	1848	1900	3
	Rataje	1848	1900	3
	Chropyně	1848	1900	5
	Kvasice	1848	1900	6
	Hulín	1848	1900	7
	Velké Těšany	1865	1900	1
	Vrbka	1882	1924	1
	Střížovice	1884	1924	1
	Sulimov	1887	1924	1
	Bařice	1897	1924	1
	Vážany	1902	1924	1
	Záříčí	1871	1900	2
	Trávník	1875	1900	2
	Bělov	1882	1924	2
	Němčice	1886	1924	2
	Karolín	1892	1924	2
	Postoupky	1884	1924	3
	Bojanovice	x	x	x
	Drahlov	x	x	x
	Chrást'any	x	x	x
	Kotojedy	x	x	x
	Měrůtky	x	x	x
	Miňůvky	x	x	x
	Plešovec	x	x	x
	Popovice	x	x	x
	Sobělice	x	x	x

Příloha 4 Přehled obcí kroměřížského soudního okresu s obecnou školou a počtem tříd k roku 1900 (resp. 1924) *

* Sestaveno na základě údajů v BARTOŠ, Josef a kol, *Historický místopis*, sv. 6, s. 211–248. Jako první jsou uvedeny školy, které existovaly již v roce 1848, k nim poté počet tříd v roce 1900. Následují obce, v nichž obecná škola vznikla až během druhé poloviny 19. století. Poslední skupinu tvoří obce, v nichž se obecná škola do roku 1914 nenacházela vůbec. Město Kroměříž do přehledu nebylo zahrnuto.

Seznam pramenů a literatury

Seznam pramenů

Tištěné prameny

Die Export-Industrie im Bezirke der Handels- und Gewerbekammer in Olmütz. Olmütz: Handels- und Gewerbekammer, 1891.

Chytilův úplný adresář Moravy. Brno 1911.

Österreichische Statistik. Band 3. Heft 2. Statistik der Unterrichts-Anstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1881/82. Wien 1884.

Österreichische Statistik. Neue Folge. Band 7, Heft 3. Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1909/1910. Wien 1913.

Österreichische Statistik. Neue Folge. Band 1. Heft 2. Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande; die körperlichen Gebrechen; die soziale Gliederung der Haushaltungen. Wien 1914.

Spezial Orts-Repertorium von Mähren. Podrobný seznam měst na Moravě. K. K. Statistische Central-Kommission, Wien 1885.

Spezial Orts-Repertorium von Mähren. Podrobný seznam měst na Moravě. K. K. Statistische Central-Kommission, Wien 1893.

Statistik der Industrie Mährens. I. und II. Band. Brünn 1883.

Archivní prameny

Státní okresní archiv Kroměříž

Fond A-9 Okresní úřad Kroměříž

Fond B-a 30 Archiv města Chropyně

Fond B-d 22 Místní školní rada Chropyně

Fond B-e 27 Národní škola v Chropyni

Fond B-h 26 Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická

Fond B-i 1 Odbor stavební Hulín

Fond B-i 1 Společenstvo živnostníků Hulín

Fond B-i 5 Společenstvo řezníků a uzenářů pro Kroměříž-venkov

Fond B-i 6 Společenstvo mlynářů se sídlem v Hulíně

Fond B-l 44 Okrašlovací spolek Hulín.

Státní okresní archiv Přerov

Fond Archiv města Kojetína

Fond Archiv města Tovačov

Fond Národní škola Tovačov

Fond Okrašlovací spolek Kojetín

Fond Okresní úřad Přerov

Fond Společenstvo potravních živností Kojetín

Fond Společenstvo pro veškeré oděvy okresu Kojetín

Fond Společenstvo smíšených řemesel Kojetín

Živnostenské společenstvo pro Tovačov

Moravský zemský archiv Brno

Fond H 164 Chropýňský cukrovar, akciová společnost, Chropyně (1780) 1868–1951

Fond H 165 Rolnický akciový cukrovar Hulín 1909–1948 (1955)

Fond H 209 Zborovicko-Kojetínské cukrovary, akciová společnost Brno 1863–1942 (1949)

Fond H 238 Rolnický akciový cukrovar Tovačov 1914–1942 (1947)

Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc

Fond Obchodní a živnostenská komora Olomouc 1850–1948

Fond Krajský soud v Olomouci

Tisk

Našinec 1872, 1873, 1874, 1877, 1879, 1880, 1881, 1891

Haná 1909

Internetové zdroje

Bibliografie dějin Českých zemí <https://biblio.hiu.cas.cz/#/>

Český statistický úřad, Historický lexikon obcí České republiky
<https://www.czso.cz/csu/czso/historicky-lexikon-obci-1869-az-2015>

Internetová encyklopedie Brna <https://encyklopedie.brna.cz/>

Holešov jinýma očima <http://holesov.jinak.cz/zide.php?zide=osobnost&menu=2>

Wikipedie https://cs.wikipedia.org/wiki/Hlavn%C3%AD_strana

Seznam použité literatury

BARTOŠ, Josef a kol.: *Historický místopis Moravy a Slezska 1850–1960*. Svatek VI., okresy Přerov, Hranice, Kroměříž. Ostrava 1978.

BARTOŠ, Josef – SCHULZ, Jindřich – TRAPL, Miloš: *Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika*. Olomouc 2004.

BERAN, Lukáš (ed.): *Industriální topografie: průmyslová architektura a technické stavby. Olomoucký kraj*. Praha 2013.

BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010.

BOROVÍČKA, Michael – KAŠE, Jiří – KUČERA, Jan P. – BĚLINA, Pavel: *Velké dějiny zemí Koruny české*. Svazek XIIa (1860–1890). Praha 2013.

BOROVÍČKA, Michael – KAŠE, Jiří – KUČERA, Jan P. – BĚLINA, Pavel: *Velké dějiny zemí Koruny české*. Svazek XIIb (1890–1918). Praha 2013.

BOUCHAL, Leon: *Toulky tovačovskou minulostí, aneb 695 let historického putování městem pod Spanilou věží*. Tovačov 2016.

CEKOTA, Vojtěch: *Okrašlovací spolek Kojetín*. Inventář 1879–1941. Tovačov 1972.

CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny. Moravský venkov od zrušení poddanství po Velkou válku*. Praha 2021.

ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír: *Cukrovarnictví do roku 1938 a agrární strana (se zřetelem na Moravu a Slezsko)*. Brno 2011.

ČECHUROVÁ, Jana a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014.

ČORNEJOVÁ, Ivana – KASPER, Tomáš – KASPEROVÁ, Dana et al.: *Velké dějiny zemí Koruny české*. Tematická řada, školství a vzdělanost. Praha 2020.

FASORA, Lukáš: *Vzájemné vztahy měšťanstva a dělnictva na místní a regionální úrovni (Metodické podněty z německé a rakouské literatury)*. In: KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918: výstup z vědeckého semináře*. Ostrava 2009, s. 45–55.

FIALA, Oldřich et al.: *Hulín: město na křižovatkách*. Brno 2014.

FIŠER, Zdeněk: *Hospodářský spolek v Tovačově na počátku své existence (1865–1870)*. Sborník Státního okresního archivu v Přerově 1995. Přerov 1995.

FIŠER, Zdeněk: *Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická*. Kojetín 1997.

FIŠER, Zdeněk: *František Skopalík. Život a dílo v dokumentech*. Svazek I. Brno 2011.

FIŠER, Zdeněk – Úlehla Vlastimil: *Rolnický cukrovar akciový v Hulíně (1910–2012)*. Vlastivědný věstník moravský, r. 69, č. 1 (2017), s. 39–53.

HLAVAČKA, Milan: *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*. Svazek I a II. Praha 2016.

HLEDÍKOVÁ, Zdenka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, 2. vydání, Praha 2007.

HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří: *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha 2002.

HRABAL, František: *Co si můžeme přečíst v kronikách Chropyně: Spolky řemeslnické – Cechy*, in: *Zpravodaj města Chropyně*, č. 4, duben 1996.

JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard (eds.): *Nacionalismus zvaný hospodářský. Sřety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*. Praha 2011.

KAFKOVÁ, Renata: *Okrašlovací spolek v Novém Jičíně (1878–1914). Předchůdce ekologických organizací?* Vlastivědný sborník Novojičínska, 56. – 57. svazek, 2007.

KÁRNÍKOVÁ, Ludmila: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965.

KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – KAFKOVÁ, Renata: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*. Díl II/1 Muži z radnice. Ostrava 2008.

KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea: *Hans Kudlich (1823–1917). Cesta života a mýtu*. Ostrava 2012.

KRAVÁČEK, František: *Počátky podnikatelské aktivity českého rolnictva na Moravě (zejména na Hané)*. In: *České a slovenské zemědělství v období mezi světovými válkami*. Sborník příspěvků z celostátní vědecké konference konané ve dnech 24. a 25. září 1992 v Uherském Hradišti. Uherské Hradiště 1992, s. 71–78.

KUBÍČEK, Jaromír: *Noviny a časopisy na Moravě a ve Slezsku do roku 1918*. Brno 2001.

LAPÁČEK, Jiří: *Historie a současnost podnikání na Přerovsku a Hranicku*. Žehušice 2009.

LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – MACKOVÁ, Marie: *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha 2010.

MACHÁČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří: *Vzory chování a takzvané mentality. Výsledky výzkumu vzorů chování v českých zemích v 19. století z let 1995–1997*. In: *Studie k sociálním dějinám 8. Konference K metodologii sociální historiografie Praha, 20. a 21. 9. 2001*. Opava 2001, s. 38–44.

MACHÁČKOVÁ, Jana: *Žena ze středních vrstev*. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (ed.): *Člověk na Moravě v 19. století*. Praha 2004, s. 262–267.

MÁLKOVÁ, Květoslava: *Vývoj živnostenské otázky v rakouském Slezsku 1859–1914*, Bruntál 2010.

MALÍŘ, Jiří: *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918*. Brno 2012.

MATĚJČEK, Jiří: *Malé město v českých zemích v 19. století a jeho vliv na fungování společnosti (úvodní studie)*. In: MACHÁČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří: *Studie k sociálním dějinám 19. století. III. díl*. Opava 1993, s. 169–337.

MYŠKA, Milan: *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*. Svazek I. Ostrava 2003.

MYŠKA, Milan: *Industrializace jako regionální fenomén?* In: SLABOTÍNSKÝ, Radek – STÖHROVÁ, Pavla (eds.): *K historii průmyslu, exaktních věd a techniky na Moravě a ve Slezsku I. Od konce 18. století do roku 1918.* Brno 2013.

MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 2.* Ostrava 2010.

MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru.* Ostrava 2010.

MYŠKA, Milan: *Region a industrializace. Studie k dějinám industrializace Slezska (1800–1918).* Ostrava 2014.

NESLÁDKOVÁ, Ludmila: *Sčítací operáty z moderního sčítání obyvatel.* In: MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1.* Ostrava 2008.

PÁNEK, Jaroslav – TŮMA, Oldřich a kolektiv: *Dějiny českých zemí.* Praha 2018.

PEŘINOVÁ, Jitka: *Vývoj spolkového života v Tovačově v letech 1848–1918.* Diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, pedagogická fakulta. Olomouc 2021.

POPELKA, Petr: *Hospodářská krize 70. let 19. století a její dopad na železniční společnosti v habsburské říši,* in: Kubů, Eduard – Soukup, Jindřich – Šouša, Jiří (eds): *Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století,* Praha – Ostrava 2015.

POVONDRA, Vilém – PITHART, Josef: *Velký adresář a almanach města Kroměříže a okresu kroměřížského,* Kroměříž 1911.

PUMPRLA, Václav: *Bibliografie okresu Přerov.* Brno 1993.

ŘEZÁČ, František – SVAČINOVÁ, Hana – SÍREK, Jiří: *Kojetín v proměnách času.* Kojetín 2009.

SADYKOVÁ, Helena – MACHALÍK, Květoslav: *Historie a současnost města Chropyně.* Chropyně 2008.

SAMSONKOVÁ, Marie – FIŠMISTROVÁ, Věra: *Okresní hospodářský spolek Přerov 1933–1944.* Inventář. Přerov 1983.

SOBEK, David: *Cechovní a živnostenské korporace na Moravě: Kroměříž v letech 1500–1914,* Olomouc 2021, s. 40. [obhájená rigorózní práce].

ŠAFRÁNEK, Jan: *Školy české, obraz jejich vývoje a osudů*. Svazek I, r. 862–1848. Praha 1913.

ŠAFRÁNEK, Jan: *Školy české, obraz jejich vývoje a osudů*. Svazek II, r. 1848–1913. Praha 1918.

ŠTAIF, Jiří: *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*. Praha 2020.

ŠTÉGER, Bohumír: *Tovačov 650 let městem*. Tovačov 1971.

UGWITZ, Antonín: *Z minulosti města Tovačova a okolí*. Prostějov 1907.

URBAN, Otto: *Česká společnost 1848–1914*. Praha 1982.

URBAN, Otto: *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha 2010.

ZEZULOVÁ, Jitka: *Kroměřížský okrašlovací a zalesňovací spolek*. Archivní ročenka Státního okresního archivu Kroměříž 1998. Bystřice pod Hostýnem 1998.

Seznam tabulek

Tabulka 1 Modernizační abeceda	19
Tabulka 2 Počet obyvatel zkoumaných lokalit ve druhé polovině 19. století	29
Tabulka 3 Počet vykonávaných řemesel a živností k roku 1880	49
Tabulka 4 Statistika výrobních řemesel v Kojetíně a v Tovačově v roce 1880	49
Tabulka 5 Statistika výrobních řemesel v Hulíně a Chropyni v roce 1880	50
Tabulka 6 Počet živností v roce 1911	51
Tabulka 7 Porovnání počtu řemesel v roce 1880 a 1911	51
Tabulka 8 Vznik a zánik firem jednotlivců u KS v Olomouci	54
Tabulka 9 Přehled živnostenských společenstev ve vybraných lokalitách k roku 1911 ...	57
Tabulka 10 Členové Živnostenského společenstva pro Tovačov a okolí	63
Tabulka 11 Úroveň gramotnosti v politickém a soudním okrese a ve zkoumaných lokalitách v roce 1880	86
Tabulka 12 Procentuální vyjádření gramotnosti obyvatelstva Hulína, Chropyně, Kojetína a Tovačova roku 1880	87
Tabulka 13 Počet negramotných osob ve vybraných lokalitách v roce 1880	88
Tabulka 14 Věkové kategorie negramotných osob ve zkoumaných lokalitách	89
Tabulka 15 Negramotné obyvatelstvo podle zaměstnání roku 1880	91
Tabulka 16 Negramotné obyvatelstvo podle zaměstnání roku 1910	92
Tabulka 17 Přehled školství v soudních okresech Kroměříž a Kojetín během let 1848–1914	95

Seznam příloh

Příloha 1 Kompletní modernizační abeceda	102
Příloha 2 Početní zastoupení jednotlivých živností a řemesel v roce 1911	103
Příloha 3 Přehled obcí kojetínského soudního okresu s obecnou školou a počtem tříd k roku 1900 (resp. 1924)	104
Příloha 4 Přehled obcí kroměřížského soudního okresu s obecnou školou a počtem tříd k roku 1900 (resp. 1924)	105